

NİTEL ARAŞTIRMALARDA GÖRÜŞME TEKNİĞİ ve YAPAY ZEKÂNIN KATILIMCI ROLÜ: GENÇLİK ve FARKLI İNANÇ EĞİLİMLERİ ARAŞTIRMASI

 Abdullah İNCE^a Tuğba ERULTUNCA^b
 Saliha VİDİNLİOĞLU BERBER^c Yunus Emre TEMİZ^d
 Murat ÇİNİCİ^e

Öz

Bu çalışma, üniversite gençlerinin inanç ve inançsızlık eğilimlerini anlamaya yönelik yürütülen nitel bir araştırmada, görüşme tekniğinin nasıl uygulandığını ve bu süreçte yapay zekânın (ChatGPT) görüşmeci olarak nasıl dâhil edilebileceğini incelemektedir. Araştırmanın amacı, nitel veri toplama sürecinde kullanılan yarı yapılandırılmış görüşme sorularının oluşturulması, pilot görüşmelerin uygulanması ve aynı soruların yapay zekâyâ yöneltilmesiyle elde edilen verilerin karşılaştırılması yoluyla sahada yaşanan deneyimlerin ve yöntemsel kararların nasıl şekillendiğini ortaya koymaktır. Çalışmada öncelikle farklı inanç ve inançsızlık eğilimlerine dair kısaca bilgi verildikten sonra literatürde benzer örneklem grubu ile yürütülmüş çalışmaların yöntemsel analizine yer verilmiştir. Ardından yürütülen araştırmada ateizm, agnostisizm ve deizme dair hazırlanan nitel görüşme sorularının seçimi, sorularla ilgili faydalanan uzman görüşleri, soruların pilot gruba uygulanması sonucunda elde edilen veriler ile günümüzde kullanım alanları artan ve çeşitlenen yapay zeka araçlarının (ChatGPT) katılımcı olarak kullanılmasıyla elde edilen verilerin karşılaştırılması yapılmıştır. Çalışma görüşme tekniğinin teorik çerçevesi ile saha deneyimlerinin örtüşme durumunu araştırmaktadır. Ayrıca yapay zekânın nitel görüşmelerde sağlayabileceği avantajlara dikkat çekilmiş aynı zamanda bu teknolojilerin kullanımın yol açabileceği sorunlar ve eksikliklere de yer verilmiştir. Bu araştırmada, odağa alınan örnek çalışmanın izlediği nitel adımlar

^a Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, abduallahince@sakarya.edu.tr

^b Sorumlu Yazar, Öğr. Gör. Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, tugbaerultunca@gmail.com

^c Doktora Öğr., Sakarya Üniversitesi, salihavidinlioglu@gmail.com

^d Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, yemretemiz@gmail.com

^e Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, mmurat234@hotmail.com

araştırmacının saha deneyimleri ile sunulmaktadır. Yine bu araştırma, giderek akademik çalışmalarda farklı amaçlarla kullanılan yapay zekânın katılımcı rolünün araştırma sürecine nasıl dâhil olduğuna yönelik değerlendirmeleri içeren “örnek” araştırmalardan biri olmayı hedeflemektedir. Bu yönüyle çalışma, özellikle genç araştırmacılar için yönetsel bir rehber niteliği taşımakta ve yapay zekânın nitel araştırmalarda katılımcı olarak kullanılabilirliğine dair özgün katkılar sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Din Sosyolojisi, Nitel Araştırma, Görüşme Tekniği, İnanma Eğilimleri, Yapay Zekâ.

A GUIDE TO THE PREPARATION AND USE OF INTERVIEW TECHNIQUES IN QUALITATIVE RESEARCH AND THE PLACE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE METHOD (EXAMPLE OF RESEARCH ON YOUTH AND DIFFERENT BELIEF TENDENCIES)

Abstract

This research aims to evaluate the interview technique, which is widely used in qualitative research, both in terms of its application steps and the difficulties encountered during its use, through the researcher's experiences. In addition, focuses on the usability of Artificial Intelligence technologies as a participant, which are widely used in research despite being the subject of intense debate and criticism today. Qualitative interviews, defined as a process of interaction and dialogue between the researcher and the interviewees, can provide detailed and in-depth answers beyond the explanation of the research questions within the framework of cause-and-effect relationships. This study discusses the process of constructing interview questions used in a qualitative study of belief and disbelief among university students. While the tendencies of disbelief among young people appear as agnosticism and atheism, the existence of young people who choose deism, which is one of the tendencies of belief, is also striking. The content of the study consists of the selection of questions prepared on atheism, agnosticism, and deism, the expert opinions used on the questions, the data obtained as a result of applying the questions to the pilot group, and, finally, the comparison of the answers obtained by applying the selected questions to artificial intelligence. This comparison was made to assess the potential impact of the questions on individuals with different belief tendencies and to observe the diversity of responses...

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Keywords: Sociology of Religion, Qualitative Research, Interview Technique, Belief Tendencies, Artificial Intelligence.

Giriş

İnanç, bireyin bir düşünceye ya da Tanrı'ya bağlı olması anlamına gelen, şüpheden kesinliğe doğru bir yol izleyen bir kavramdır (Şentürk, 1997). İncanın karşıtı olarak inançsızlık herhangi bir Tanrı'ya inanmamayı ifade etmektedir. İnançsızlık içerisinde agnostisizm gibi Tanrı'nın bilinemeyeceğini savunma ya da ateizm gibi Tanrı'nın varlığını kabul etmemeyi içerebilmektedir. İnançlı kişi dinî bir sisteme bağlanma davranışı gösterecekken, inançsız birey dünya görüşünde Tanrı'ya yer vermeyecektir. İnanç eğilimleri felsefî açıdan teizm ve deizm olarak, inançsızlık eğilimleri agnostisizm ve ateizm olarak sınıflandırılabilir. Teizm bir Tanrı'nın varlığını kabul etme, her şeye gücü yeten her şeyi yaratan bir Tanrı'ya inanma olarak tanımlanabilir (Cevizci, 1999: 1598). Deizm, teizmle paralel şekilde Tanrı'nın varlığını kabul eden ancak vahyi ve vahyin getirdiği dinî kuralları reddeden felsefî akıma verilen addır (Cevizci, 1999: 440). Agnostisizm, Tanrı'nın varlığı hakkında elimizde yeterli bilgi olmadığını, Tanrı'yı bilmenin imkânsız olduğunu iddia eden felsefî görüştür (Cevizci, 1999: 282). Ateizm, Tanrı'yı reddeden, Türkçedeki karşılığıyla uyumlu olarak Tanrı'yı herhangi bir açıklama olarak kabul etmeyen ve onu 'tanımayan' dünya görüşüdür (Cevizci, 1999: 163). Din dışı yönelim ve farklı inanma biçimleri söz konusu olduğunda kamuoyu ve literatürde öne çıkan yaşam dönemi *gençliktir*. Gençlerde farklı inanç eğilimleri genellikle deizm, agnostisizm ve ateizm yoğunlukta olarak karşımıza çıkmaktadır (Batak, 2020; Küçükalp, 2020; Yeşilyurt, 2020). Türkiye'de yerleşik dini inanç İslam inancıdır. Ancak bu çalışmada sosyolojik bağlam dikkate alınarak İslam dışı inançlar "inanma eğilimleri" kavramı bağlamında ele alınmaktadır. Bu kapsamda düşünüldüğünde gençlerin bazıları Tanrı'ya inanırken (Madge ve Hemming, 2017) bazıları ateist ya da agnostiktir (Huuskes vd. 2016). Bu eğilimlerin gösterdiği çeşitlilik özellikle son yıllarda yapılan "gençlik ve din" temalı çalışmalarda yoğun bir şekilde yer bulmaktadır ve aynı zamanda bu türden çalışmalarda inanma eğilimleri ile ilgili değişimin yaşamasında üniversite yılları kritik bir periyod olarak değerlendirilmektedir. Örneğin; bir çalışmaya göre üniversite öğrencileri arasındaki ateistler, ateizme geçiş süreçlerini, yaşamı, ölümü ve ahlaki anlamlandırmaya çalışmakta ve kampüs hayatını bir ateist olarak deneyimlemektedirler (Mueller, 2012). Bu çalışma, gençlerin inanma eğilimleri üzerine gerçekleştirilen bir proje çalışmasından hareketle nitel araştırmalarda kullanılan görüşme tekniğinin imkân ve sınırlılıklarını araştırmacının deneyimleri ile sunarken aynı zamanda yapay zekâ araçlarının araştırma içerisindeki yeri ve potansiyelini de sorgulamaktadır.

Nitel ya da nitel araştırma olması fark etmeksizin araştırmacıların

sahip olduğu paradigmlar araştırmanın temel probleminin/sorularının belirlenmesinden elde edilen verilerin analiz edilmesi, yorumlanması ve değerlendirilmesine kadar araştırmacı ile beraberdir. Araştırmacıların sahip olduğu bu paradigmlar kullanılan tekniğin (anket, görüşme vb.) sorularını şekillendirdiği gibi araştırma sürecini de önemli ölçüde belirler. Bu açıdan düşünüldüğünde nitel araştırmalar bazen nicel araştırmaları izlemek bazen de teori geliştirmek için yapılır. Örnek araştırma olarak kullanılan proje çalışmasının¹ nitel boyutu, yapılan nicel araştırmayı izlemek ve nedensel ilişkilerin ardında yatan gerekçeleri ortaya çıkarmak maksadıyla yapılmıştır.

Nitel araştırma yöntemleri, gençlerin inançlarını ve deneyimlerini daha detaylı bir şekilde anlamalarını sağlamaktadır (Sonnenberg, Visser-Vogel, ve Wijnen, 2016). Bu yöntemler, gençleri araştırma sürecine dâhil etmeli, etik sonuçları ele almalı ve gençlerin tasarım, veri toplama ve analize katılımını teşvik etmelidir (Tilley ve Taylor, 2018). Nitel katılımcı yöntemler ve ilişki kurma, etnografik araştırmalarda gençleri anlamak ve güçlendirmek için çok önemlidir (Tickle, 2017). Bazı çalışmalar göstermiştir ki gençler, maneviyatlarını nitel yöntemlerle etkili bir şekilde tartışabilmektedirler (Faix, 2014). Özellikle ateist, agnostik ve deist gençlerle nitel bir araştırma yapmak için bu bireylerin deneyimlerini ve ilgilerini dikkatle incelemek önemlidir. Nitel araştırma yöntemleri, ateist ve deist gençlerin karmaşık deneyimleri ve algıları hakkında derinlemesine bilgi sağlayarak dünya görüşlerinin ve zorluklarının kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına olanak tanımaktadır (Abbott vd. 2022; Fjellfeldt, 2022; Iacono, Craig, ve Pascoe 2021; Muriithi Ndereba, 2023). Bu vurgular dikkate alındığında gençlerin inanma eğilimleri örneği üzerinden bu araştırmanın temel sorusunu/sorularını açıkça şu şekilde ifade etmek yerinde olacaktır; “Nitel araştırma ilgili teknikle -görüşme, gözlem, odak grup vb.- tasarlanıp saha araştırmasına başlandığında araştırmacı ne ile karşılaşmaktadır?” Herkesçe bilinmektedir ki alan araştırmalarında hem araştırmanın kendisini hem de araştırmacıyı etkileyen, dönüştüren çok farklı türde bireysel ya da yapısal müdahaleler bulunur. Öyleyse “Sahada olan nedir? Nasıl betimlenebilir? Ve Yapay Zeka teknolojilerin nitel görüşme tekniği kapsamında sunabileceği katkılar nelerdir?” soruları bu çalışma yoluyla değerlendirmiştir.

Yapay zekânın veri işleme ve analiz yetenekleri, görüşme sorularının daha etkin bir şekilde hazırlanmasına, veri toplama süreçlerinin otomatize

¹ Bahsi geçen proje Türkiye Diyanet Vakfı desteğiyle Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Sakarya Üniversitesi GENÇMER tarafından “Gençlerin İslam’a İnanma Düzeyleri ile İnanç Sorunlarının Tespiti ve İnanç Sorunlarıyla Aile Kurumu İlişkisinin İncelenmesi” ismiyle yürütülmektedir.

edilmesine ve toplanan verilerin daha hızlı ve kapsamlı bir şekilde analiz edilmesine imkân tanır. Özellikle nitel araştırmalarda, yapay zekâ destekli araçlar, transkriptlerin analizini hızlandırarak araştırmacıların daha kısa sürede sonuçlara ulaşmasını sağlar (Nashwan ve Abukhadjah, 2023; Nguyen-Trung, 2024). Ayrıca, yapay zekâ teknolojilerinin gelişimi, görüşme tekniğinin kullanımı sırasında ortaya çıkabilecek ön yargıları azaltma ve araştırma sürecinde daha geniş bir perspektif sunma potansiyeline sahiptir. Bu açıdan, yapay zekânın entegrasyonu, nitel araştırmalarda görüşme tekniğine ilişkin teori ile pratiğin kesişimini zenginleştirerek, alan yazına önemli katkılar sağlaması beklenmektedir. Dahası Yapay zekâ (YZ), nitel araştırmalar ve özellikle görüşme tekniğinde görüşmeci olarak kullanılma potansiyeline sahiptir. Bu potansiyel, YZ'nin dil işleme, duygu analizi ve öğrenme yetenekleri gibi alanlardaki gelişmeler sayesinde artmaktadır. YZ tabanlı sistemler, standartlaştırılmış soruları yönlendirme, katılımcıların yanıtlarını kaydetme ve hatta belirli ölçüde doğal dilde yanıtları analiz etme yeteneğine sahip olabilir. Yapay zeka bu araştırmada, insan katılımcılarla aynı sorulara cevap vermesi sağlanarak kullanılmıştır. Bir diğer ifade ile yapay zekaya görüşmeci olarak yer verilmiştir. Bu yolla, yapay zekanın cevaplarında insan benzeri yanıtlar üretip üretemeyeceği ve bu yanıtların gerçek katılımcılarla ne kadar benzer ya da farklı olduğu gözlemlenmiştir. Yapay zeka ile yapılan görüşmelerde elde edilen cevaplar, gerçek katılımcılardan elde edilen yanıtlarla birlikte analiz edilmiş ve bu karşılaştırma yapay zekanın inanç ve inanma eğilimleri üzerindeki potansiyel etkisini değerlendirmek amacıyla kullanılmıştır. Bu yöntem, çalışmanın kapsamı genişleterek alternatif perspektiflerin değerlendirilmesine ve yapay zekanın insani düşünce süreçlerini ne kadar yansıtabildiğinin anlaşılmasına yardımcı olmuştur.

Bu çalışma gençlerde farklı inanç eğilimlerinin araştırılması için nitel araştırmalarda sıklıkla tercih edilen görüşme sorularının hazırlanması ve kullanımına yönelik sürecin örnek bir çalışma ile analiz edilmesi ve değerlendirilmesini içerir. Gençlerin farklı inanç eğilimleri üzerine yürütülen araştırmanın görüşme sorularının hazırlanması ve hazırlanan sorular ile görüşme tekniğinin uygulanarak soruların değerlendirilmesi çalışmanın omurgasını oluşturmaktadır. Öncelikle “gençlik ve farklı inanç eğilimleri” özelinde taranan literatürde görüşme tekniğinin kullanılması, görüşme sorularını oluşturulması, pilot görüşmelerin uygulanması hususlarında diğer araştırmacıların deneyimlerine yer verilmiştir. Daha sonra görüşme tekniğinin planlanması, görüşme sorularının hazırlanması, pilot uygulamanın yapılmasına ilişkin alınan kararlar, süreçte karşılaşılan

zorluklar ve araştırmacıların deneyimlerine yer verilmiştir. Sorular hazırlanırken hem alan uzmanlarından hem de kendini ateist, deist ve agnostik olarak tanımlayan ve bu konularla entelektüel/akademik düzeyde ilgilenen bireylerden uzman görüşleri alınmış, alınan uzman görüşleriyle soruların geçerlik ve güvenilirliğinin artırılması amaçlanmıştır. Bu açıdan araştırmanın özellikle nitel araştırma yöntem ve teknikleri ile yeni tanışmış olan araştırmacılar için bir rehber olacağı düşünülmektedir. Aynı zamanda hazırlanan soru formlarının herhangi bir standartlaştırma kaygısı ve isteği taşımaksızın nitel araştırmalarda kullanılan görüşme tekniğine ilişkin teorinin bir araştırma pratiği ile temasını oluşturması bakımından alan yazına katkı sağlaması beklenmektedir. Son olarak çalışmada hazırlanan görüşme soruları YZ'ye yöneltilmiş, YZ'den elde edilen veriler ile pilot uygulama sonucundaki görüşme verileri karşılaştırılarak benzerlik ve farklılıklar ortaya konmuştur. Sonuç olarak YZ'nin bu tür çalışmalarda konumu gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca YZ teknolojilerin gelecekte "insan katılımcıların" yerini alıp alamayacağı da cevap verilmeye çalışılan bir diğer husustur.

Türkiye'de nitel araştırma yöntemlerini konu edinen pek çok yayın bulunmaktadır. Dolayısıyla bu tür yayınlarda nitel araştırmalarda kullanılacak desene göre veri toplama tekniğinin hazırlanıp uygulanması ve ulaşılan verilerin nasıl ve hangi tekniklerle analiz edileceğine dair yeterli bilgi yer almaktadır. Bu yönüyle din bilimlerinde nitel yöntemi konu edinen bir çalışmanın pek de gerekli olmadığı düşünülebilir. Ancak söz konusu çalışmaların hemen hemen tümünde din bilimleri alanında yürütülecek çalışmalar için dikkate alınacak hiçbir örnek verilmemektedir. Bu çalışmada ise farklı olarak nitel araştırmalarda özellikle din bilimleri alanında kullanılabilen veri toplama tekniklerinden görüşme tekniğinin hazırlanması ve uygulanması üzerinde durulmakta, yapay zekânın yöntem içerisindeki konumu değerlendirilmekte ve gençlik ve farklı inanç eğilimleri araştırmasından hareketle örnekler din bilimleri alanından verilmektedir.

A. Yöntem: Yöntem Makalesinin Yöntemi Olur Mu?

Alan araştırması yapan araştırmacılar için yöntemin sınırlarını belirlemek araştırmacının çok sayıda karar aldığını gösterir. Araştırmacı artık araştırmasının amacını, bu amaca ulaşabilmek için hangi araştırma türü içerisinde yer aldığını, bu amaca hangi araçlarla ulaşabileceği sorularının yanıtlarını vermiştir. Araştırmacı bir yandan da bir bilinmezlikle karşı karşıya kalmakta çünkü tüm saha süreçlerinde yapılan araştırmanın doğasının özel olduğunu ve kendisinin alması gereken pek çok kararın

varlığını da fark etmektedir.

Bu çalışma nitel araştırma sürecinde veri toplama araçlarından birisi olan “görüşme tekniğinin” sorularının hazırlanması ve bu tekniğin uygulanması aşamasına kadar olan süreci örnek bir araştırma ile incelenmeyi amaçlamaktadır. Çalışma bu yönüyle betimsel bir nitelik de gösterir (Gönç Şavran, 2018: 11). Bir araştırmanın tek amacı betimleme yapmaksam araştırmacı konusunu detaylı bir şekilde inceler ve herhangi bir teorik problemi geliştirmeksizin konusunu tasvir eder (Gönç Şavran, 2018: 111). Bu kapsamda çalışmada öncelikle gençlerin inanç ve inanç eğilimleri ile ilgili bilgilere yer verilmiş, ardından bu alanda yapılan çalışmalardan oluşan literatürün yöntem açısından bir kritiği yapılmıştır. Bu yolla amaçlanan husus “görüşme tekniğinin” kullanılması konusunda ilgili literatürde yer alan çalışmalarda araştırmacıların izledikleri yolları gözler önüne serebilmektir. Ardından odağa alınan araştırmada görüşme sorularının hazırlanması ve görüşmelerin gerçekleştirilmesine kadarki sürecin ayrıntılı bir değerlendirmesi yapılmıştır. Daha sonra pilot uygulama gerçekleştirilmiştir. Pilot uygulama; (a) kendini deist, ateist ve agnostik olarak tanımlayan birer katılımcı ile görüşme ve (b) yapay zekâyâ soruların öğretilmesi ve YZ teknolojilerinden Chatgpt ile (kendisinin deist, ateist ve agnostik olması halinde) görüşme gerçekleştirilmiş, sonrasında her iki görüşme verileri karşılaştırmalı değerlendirilmiştir. YZ ile soruları değerlendirme yeni bir uygulama olduğu için YZ teknolojilerinden yararlanmanın avantaj ve dezavantajlarına değinilmiştir. Hem görüşme tekniğinin kullanımı hem de araştırma içerisinde yapay zekanın konumunu sorgulamaya açan bu çalışmanın özellikle genç araştırmacılar için bir rehber niteliği taşıması beklenmektedir.

1. Örnek Çalışma: “Gençlerin İnanma Biçimleri ve İslam Dışı İnançlara Yönelme Nedenlerinin Tespiti

Nitel veri toplama tekniklerinden görüşme tekniğinin kullanılmasına ilişkin örnek bir araştırma olarak “*Gençlerin İslâm’a İnanma Düzeyleri ve İnanç Sorunlarının Tespiti ve İnanç Sorunlarıyla Aile Kurumu İlişkisinin İncelenmesi*” başlıklı proje çalışması kullanılmıştır. Çalışmanın araştırma grubunu “üniversite öğrencileri” oluşturmaktadır. Yöntem çeşitlemesi bakımından karma yöntemle yürütülen araştırmada sırasıyla nicel ve nitel yöntem ve teknikler kullanılmıştır. Projenin bu çalışmaya konu olan yönü “gençlerin inanç eğilimlerini etkileyen dinamikler ve kişilerin kendi inanç eğilimlerini deneyimleme pratikleridir.” Başka bir ifade ile proje çalışması kapsamında üç katılımcı ile gerçekleştirilen pilot görüşmeler ve aynı

soruların YZ'ye uygulanmış hali araştırmanın çerçevesini oluşturmaktadır. Bu yolla takip edilen yöntem ve tekniğin adımları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ulaşılması oldukça zor bir araştırma grubu² ile yürütülen nitel araştırmada katılımcılara kartopu örneklem tekniği ile ulaşılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formunun kullanıldığı araştırmada görüşmeler ortalama 40 dakika sürmüştür.³

Bu çalışma kapsamında öncelikle çalışmada İslâm dini dışında farklı inanç eğilimlerine sahip olan üniversite öğrencileri örneklemine ve nitel görüşme tekniğinin kullanıldığı araştırmalara dair literatürün yöntemsel bir analizi sunulmuştur. Literatürün “yöntemsel analizi” en temelde araştırmacıların yaşadığı kararsızlıkların, farkında olduğu ya da olmadığı eksikliklerin genel bir çerçevesini sunmakta ve örneklendirmektedir. Ardından örnek çalışmanın yöntem basamaklarına yer verilmiştir.

2. İslâm Dışı İnanç Eğilimleri Üzerine Yapılan Çalışmaların Yöntemsel Analizi

Bilimsel araştırmalarda araştırma probleminin belirlenmesi aşamasının öncesinde ve sonrasında merak edilen durumla ilgili yapılan çalışmaları tespit etmek, geliştirilmesi gereken noktaları görebilmek, tekrardan kaçınmak başka bir ifade ile araştırmanın zeminini inşa etmek için literatür taraması yapılır (Gönç Şavran, 2018: 137). Bu çalışma kapsamında ilgili literatür “Gençlik ve İnanç Eğilimleri” araştırmasının örneklem grubu ve yöntemini içerecek şekilde taranmıştır. Başka bir ifade ile yer verilen literatür üniversite öğrencileri/Z kuşağı/gençlik örneklemleri ile gerçekleştirilen nitel araştırmaları kapsamaktadır. Bununla birlikte bu araştırmanın amacı dikkate alınarak literatüre dâhil olan çalışmaların yöntemsel bir analizi sunulmuştur. Bu çerçevede aynı örneklem grubu ve aynı yöntemle gerçekleştirilmiş çalışmalarda görüşme sorularının hazırlanması, seçimi ve uygulanması noktasında izlenen yol gözler önüne serilmiştir.

18-29 Yaş Grubunda Kendilerini ‘Deist’ Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı isimli yüksek lisans tez çalışmasında 18-29 yaş arasında 14 deist katılımcıya kartopu örneklem tekniği ile ulaşılmıştır (Er, 2022). Yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinin kullanıldığı araştırmada öncelikle ana soruların oluşturulduğu, görüşmenin gidişatına göre yeni sorular sorularak

² Projenin çalışmasının araştırma grubunu kendini ateist, deist, agnostik vb. İslam dışı inançlara mensup sayan kişiler oluşturmaktadır.

³ Görüşmelerde her bir inanç eğilimi için kullanılan görüşme formları ek olarak makalenin sonunda yer almaktadır. bk. Ek1, Ek2, Ek3.

görüşmelerin derinleştirildiği ifade edilmiştir. Ayrıca sorular hazırlanırken yönlendirici sorular sormaktan kaçınıldığı ve soru sırası olarak öncelikle demografik bilgilerin sorulması ile görüşmeye başlandığı hassas soruların sona bırakıldığı vurgulanmıştır. Görüşme soruları incelendiğinde Allah/Tanrı/Yaratıcı/İlahi bir varlık kelimeleri içerisinde “Tanrı” kelimesinin tercih edildiği, soruların kendi içerisinde bütünlük oluşturulacak şekilde sorulmaya çalışıldığı görülmektedir (Er, 2022).

Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma başlıklı çalışma 15’i ateist, 10’u deist, toplam 25 gönüllü öğrenci ile yürütülmüştür (Zavalsız ve Şahin, 2018). Görüşme sorularının yer almadığı çalışmada veriler belli temalar altında toplanarak analiz edilmiştir. Bu temalar içerisinde; “İslâm dini ile kurulan ilişkide çocukluk yıllarının etkisi, İslâm dinini öğrenmede bilgi kaynakları, İslâm dini ile ilişkiler, ateist ve deist olma süreci, bu süreçte başvuru bilgi kaynakları, travmatik bir olayın olup olmadığı, ateist/deist olduktan sonra toplumla kurulan ilişkilerin mahiyeti, inançlarını gizleyip gizlemedikleri, herhangi bir tepki ile karşılaşp karşılaşmadıkları, mevcut inançları ile ilgili kafa karışıklığına sahip olup olmadıkları, semavi kitaplar hakkındaki düşünceleri şeklinde ifade edilebilir (Zavalsız ve Şahin, 2018).

Dini Danışmanlığın Konusu Olarak Gençliğin Değişen Tanrı Tasavvurları başlıklı bir diğer çalışmada ise 18-25 yaş aralığında bulunan 32 genç ile yarı yapılandırılmış mülakat çalışması yapılmıştır (Odabaş, 2022). Çalışmanın hipotezlerine göre belirlenen görüşme sorularının oluşturulmasında uzman görüşüne başvurulduğu belirtilmiştir. Ayrıca soruların açık ve anlaşılır olmasına dikkat edildiği, tüm katılımcılara aynı sırada ve aynı şekilde sorulduğu vurgulanmıştır. Uzman görüşünden geçen soruların belli bir sayıda bireye uygulandığı ve alınan geri bildirimlerden sonra gerekli değişikliklerin yapıldığı da ifade edilmiştir. Mülakat için belirlenen 7 soruda “Tanrı” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir (Odabaş, 2022).

İntihar girişiminde bulunmuş kişilerin dini tutum ve davranışlarının tespit edilmesi amacıyla gerçekleştirilen bir diğer çalışmada intihar girişiminde bulunmuş 24 kişiyle mülakat yapılmıştır. Bu çalışmada kullanılan mülakat formunun din psikolojisinde kullanılan ölçeklerden yararlanılarak geliştirildiğine vurgu yapılmıştır. Ayrıca hazırlanan formun psikiyatr/psikologların değerlendirmesine sunulduğu ve genelde olumlu eleştiriler aldığı ifade edilmiştir (Ağılkaya, 2010). Bununla birlikte katılımcılarla yapılan görüşmeler sonrasında din/tanrı inancı ayrımının

yapılması gerektiği ortaya çıkarılmıştır.

Farklı fakültelerde öğrenim görmekte olan 11 kadın 9 erkek bireyle gerçekleştirilen araştırmada ise üniversite gençliğinin inanç eğilimlerinin ne olduğu, gençlerin kendilerini inanç açısından nasıl tanımladıkları, inançları konusunda başvuru kaynakları/etkilendikleri kişi ya da çevreler, inançlarının yaşamlarına yön verme gücü temaları ekseninde yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Çalışmada görüşme sorularının hazırlanması, seçimi, uzman görüşüne başvurulup vurulmadığı ile ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir (Kafalı ve Eraslan, 2022).

“Üniversite Öğrencilerinin Dini Değerlere İlişkin Algıları” adlı araştırmada, üniversitede öğrenim gören ve farklı inanç gruplarını da temsil eden öğrencilerin dini değerlere ilişkin bakış açılarını tespit etmeyi amaçlayan araştırmada 25 kişi ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmacı, görüşme formunun hazırlanmasında öncelikle konu ile ilgili alan yazın taraması yaptığını ardından soruları hazırlayarak üç alan uzmanının görüşüne başvurduğunu ifade etmiştir. Alan uzmanlarının görüşlerinden sonra iki üniversite öğrencisi ile pilot görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmelerden alınan geri dönütler ile soru formunun yeniden düzenlendiği ifade edilmiştir (Tekin, 2019).

46 yaşındaki bir katılımcı dışında 19-32 yaş aralığındaki Alevi gençlerin hangi gerekçelerle ateizmi benimsediklerini ortaya çıkarmayı hedefleyen bir diğer araştırma Tunceli ve İstanbul illerinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmada mülakat tekniği kullanılmış, hazırlanan 15 soruluk görüşme formu ile gerçekleştirilen mülakatlarda katılımcıların bazıları ses kaydı alınmasına izin vermediği için kendileri ile yapılan görüşmelerin notlarını çalışmanın sonuna eklenmiştir. Araştırmacı, içerisine dâhil olduğu grubu daha iyi tanıyabilmek adına onların sosyalleştikleri - çeşitli dernekler, kafe ve kültürel mekanlar gibi- alanlarda bulunmaya çalışmış ve görüşmelerini katılımcıların kendilerini rahat hissetmesi açısından bu alanlarda gerçekleştirmiştir. Mülakat sorularının sıralaması incelendiğinde “kendinizi inanç açısından nasıl ifade ediyorsunuz?” sorusu ile başlanarak öncelikle kendi inançlarını ve bu inancı şekillendiren öğeleri anlatmaları istenmiş ardından ateizme yönelik sorulara geçilmiştir. Soruların yazım ve hazırlanma süreci ile ilgili ise herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır (Telimen, 2012).

Z kuşağının dini şüphe sürecini nasıl deneyimlediğini ve şüphenin bireye nasıl yansıdığını keşfetmeye çalışan bir araştırmada 18-19 yaşlarında olup dini şüphe deneyimine sahip olan kişilerle yarı yapılandırılmış görüşme

tekniki kullanılmıştır. Araştırmada görüşme sorularının hazırlanmasında daha önce yapılan tez çalışmalarından yararlanılarak temel bir çerçeve oluşturulduğu ve bu taslak formun uzman incelemesine gönderildiği ifade edilmiştir. İnceleme sonunda araştırma soruları revize edilmiştir. Yenilenen formla gerçekleştirilen pilot görüşmelerde anlaşılmayan hususlar yeniden düzenlenerek soru formuna son hali verildiği belirtilmiştir (Kayacan, 2022).

Yukarıdaki çalışmalarda araştırmacıların görüşme tekniği konusunda farklı yollar izlediği görülmektedir. Bu durum nitel araştırmanın esnek doğası ile ilgili olmakla birlikte bu durum görüşme tekniğinin kullanımında özellikle genç araştırmacılar için belirsizlik oluşturmakta ve tekniğin kullanımına yönelik sahip olunan kafa karışıklıklarını pekiştirmektedir. Çalışmalarda literatür çalışması, uzman görüşü, pilot uygulama ve soruların revizesi gibi araştırma prosedürlerinin bazılarının kullanılıp bazılarının kullanılmaması, sıralamasının değişmesi, araştırmalarda kullanılan soruların okuyucuyla paylaşılması konusunda farklılıkların olması şeklinde ortaya çıkan farklılıklar yöntemsel sürecin neliği konusunda tereddütler oluşturmaktadır. Nitel araştırmaların doğası, araştırmacıların süreç içerisinde aldığı kararları esnetmesine imkân verse de yöntemin adımlarını belirginleştirmek araştırmacılar için önemli avantajlar sağlayacaktır. Görüşme tekniğinin kullanımına ilişkin bir çerçeveyi sunması bakımından bu araştırma, örnek bir çalışma ile görüşme tekniğinin kullanımını araştırmacıların deneyimleri üzerinden betimleyerek yöntem çalışmalarına özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

3. Görüşme Tekniğinin Kullanılmasına İlişkin Verilen Karar: Neden ve Nasıl?

Gençlerin inanç biçimlerine etki eden faktörlerin neler olduğu ve bunların bireyler tarafından nasıl deneyimlendiğinin tespiti nitel görüşme tekniğinin kullanılmasını gerektirmiştir. Nitel görüşme, diğerlerinin kendi dünyaları hakkında ne düşündükleri ve hissettiklerini ortaya çıkarmanın bir yoludur (Kuş, 2012: 127). Proje çalışmasında yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Bu teknik bir yandan yapılandırılmış görüşmelerde olduğu gibi belirgin sorular sorarak araştırmanın sınırlarını çizerken öte yandan yapılandırılmamış görüşmelerde olduğu gibi görüşme yapılan kişilerin verdikleri yanıtlardan hareketle yeni sorular sorulmasına, konunun derinleştirilebilmesine imkân sağlar (Bayyurt ve Seggie, 2015: 187). Proje kapsamında ulaşılması görece daha zor ve katılımcıların araştırmaya dâhil olmaktan çekince duyabilecekleri bir konu üzerinde çalışıyor olmak yapılandırılmamış bir görüşme süreci tasarlamayı mümkün kılmayan en

belirgin etkiydi. Bununla birlikte katılımcıların inanç konusundaki hassasiyetlerinin farkında olunması (dışlanmak gibi) görüşme sırasında tercih edilecek kelime ve kavramları doğru tercih etme çabası yarı-yapılandırılmış bir görüşme yapma gerekliliğini beraberinde getirdi. Ayrıca her ne kadar örneklem grubu üniversite öğrencileri olarak seçilse de nitel görüşme sürecine dâhil olan katılımcıların farklı inanç ve inanma eğilimlerine sahip olmaları soru formlarının yarı yapılandırılmış olarak düzenlenmesini gerektirmiştir.

4. Yarı Yapılandırılmış Görüşme Sorularının Yazımı ve Seçimine Yöntemsel Bakış

Görüşme tekniğini kullanmak üzere geliştirilen araştırmalarda çoğu zaman araştırmacı cevap bulmayı umduğu soruları hazırlayarak başlar ve pek çok araştırmacı da araştırma alanının ve burada kurulan etkileşimin yeni soruları oluşturabileceğine yönelik esnekliğe sahiptir. Nitel görüşmelerin bu esnek yanı başka bir ifade ile gerçekleştirilecek görüşmelerin yarı yapılandırılmış bir formda olması görüşme sürecinin önceden planlanmayacağı anlamına da gelmez. Tam aksine süreç geniş ve iyi bir planlamayı gerektirir. Bu sebeple araştırmacılara sahadaki etkileşimin araştırmaya yeni sorular eklenmesine imkân vereceği hatırlatılırken diğer yandan araştırmacının alana gitmeden önce sorularının çerçevesini belirlemesi tavsiye edilir (Kuş, 2012: 1).⁴

Görüşme tekniğinin birden çok türü olmakla birlikte tekniğin amacı, görüşülen kişilerin anlam dünyalarını, yorumlamalarını ortaya çıkarmaktır. Araştırmacılar nitel görüşmeler yoluyla derin, karmaşık, detaylı dolayısıyla da daha zengin bilgilere ulaşmayı amaçlarlar (Kuş, 2012: 125-26).⁵ Proje çalışmasında yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır.

Nitel araştırmalarda görüşme sorularının yazımı önemli ölçüde “yaratıcılık ve iç görü” gerektirir (Maxwell, 2018). Bununla birlikte yöntemsel yaklaşımı belirleyen herhangi bir kuramın varlığı ve varsayımları da görüşme sorularını şekillendirebilir. Araştırmacının soruları

⁴ Konuyla ilgili olarak veri toplama araçlarının az yapılandırılmış, yapılandırılmamış ve çok yapılandırılmış olması ile ilgili tartışma için ayrıca bk. Matthew B. Miles vd., *Nitel Veri Analizi*, çev. Sadegül Akbaba Altun - Ali Ersoy (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2023), 40-41.

⁵ Rubin ve Rubin, “Nitel Görüşme: Veriyi Duyma Sanatı” isimli kitaplarında, nitel görüşmelerin büyük bir macera olduğunu belirtmişlerdir. Bu maceranın her bir aşaması görüşülen insanların deneyimlerini yeni pencerelerden görmemizi sağlar. Başka bir ifade ile nitel görüşme, diğerlerinin kendi dünyaları hakkında ne düşündükleri ve hissettiklerini ortaya çıkarmanın bir yoludur.

şekillendirmesi ya da soruları sorma tarzı sorulara verilecek yanıtları da etkiler (Patton, 2014).⁶ Kaçınılması gereken soru tarzlarından biri “yönlendirici sorular” dır. Bu sorularda araştırmacı, verilmesini beklediği yanıtı neredeyse tamamen işaret eder. Bu durum katılımcıyı rahatsız edebileceği gibi veri zenginliğini de etkiler. Yapılan bir başka hata, kapsamı belli olmayan muğlak sorular sormaktır. Katılımcılar bu sorularla karşılaştıklarında araştırmacının beklediği yönde cevap vermeyebilirler. Araştırmacının görüşme sorularını açıklama ve değerlendirmesine imkân verecek şekilde formüle ettiği göz önünde bulundurulduğunda kapsamı belli olmayan muğlak sorular sormak katılımcılar için bir zaman kaybı olacaktır (Maxwell, 2018: 103). Soru sormada kullanılan dil ve seçilen ifadeler de hedef kitlenin özellikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Araştırmacı örneklem grubunun sahip olduğu eğilimler, fikirler ya da kültürel özelliklere saygı duyduğu kadar aynı şekilde nezaketli dil ve üsluba sahip olmaya dikkat etmelidir (Creswell, 2013: 164-66).

Araştırmacı ikinci aşamada soruların sıralaması üzerine düşünmelidir. Başlangıç sorularının seçimi görüşme için çok önemlidir. Araştırmacı ilk sorunun tercih edilme kriteri, son olarak sorulması gereken soru/sorular ve sorulan soruların diğer sorularla bağlantısı gibi hususlara kendisi karar vermelidir. Ancak unutulmaması gereken husus araştırmacının tercih ettiği mantıksal sıralamanın her zaman ve tüm katılımcılar için geçerli olmadığıdır. Katılımcılar burada belirlenen sıralamaya hiç benzemeyen bir konuşma tarzı benimseyebilirler. Böylece araştırmacı da soruları içerisinde bağlamı yeniden kurgular ve yeni yolları fark edebilir (Glesne, 2012: 149-50). Bu açıdan önemli olan soruların içerik ve sıralamasının ne şekilde ve nasıl yapılandırıldığına açıklanmasıdır (Maxwell, 2018: 93).

Alan yazındaki diğer çalışmaları gözden geçirerek görüşme sorularını yazan ve konusuyla karşılaştıran, soruların sıralaması ile ilgili bir sıralama oluşturan araştırmacılar için bir sonraki aşama uzman görüşüne başvurmaktır. Pilot uygulama öncesi iş birliği yapılan ve hazırlanan soru taslaklarını araştırmanın soru ve problemleri bağlamında okuyacak kişiler olan uzmanlar, araştırmaya dâhil olmadan sorular üzerine düşünerek kendi öneri ve tavsiyelerini iletebilirler. Uzman görüşü; dil bilgisi, açıklık, konu-soru uygunluğu açısından alınabilir. Yine de soru yazımında araştırmacılar için en büyük zorluk; katılımcıların üzerine düşünmeye ve düşünceleri,

⁶ Örneğin; bazı soru tarzları katılımcıları “evet-hayır” gibi kısa cevaplar vermeye yönlendirebilir. Bu denli kısa yanıtlarla görüşme sorularına yanıt verilmesi beklenmiyorsa sorunun ifade şeklinin değiştirilmesi gerekir.

duygularını paylaşmaya değer bulacakları, bilinen gerçekliğin ardındaki sebepleri ya da hiç bilinmeyenleri ortaya çıkaracak, alınan yanıtlarla araştırma konusuna bakışı genişletebilecek sorular oluşturabilmektir (Glesne, 2012: 150). Uzman görüşü alındıktan sonraki basamak pilot uygulamanın gerçekleştirilmesidir. Pilot görüşmelere katılacak katılımcıların çalışma grubuna dâhil olan kişilerden seçilmesi önemlidir. Araştırmacı, pilot uygulama sırasında katılımcılardan yalnızca soruları yanıtlamalarını istemediğini; soruların yazım dili, sıralaması, ifade edilme biçimi vb. açısından eleştirel değerlendirmelerini beklediğini ifade etmelidir.

B. Uygulama

Çalışmanın bu kısmında yukarıda teorik arka planı verilen yöntemsel kabullerden hareketle nihai hali Ek'te verilen görüşme sorularının hazırlanması, pilot uygulamanın gerçekleştirilmesi, katılımcıların geri bildirimleri ve YZ ile olan görüşmelerin analizi ele alınacaktır.

1. Görüşme Sorularının Hazırlanması

Çalışmanın bu aşamasında öncelikle görüşme sorularını oluşturmak üzere ilgili literatür taranarak çalışmayla ilgili bir soru havuzu oluşturulmuştur. Literatürden seçilen sorular farklı alanlardan uzmanlarla birlikte değerlendirilmiştir. Soruları daha nitelikli bir düzeye ulaştırmak amacıyla bu çalışmalarda olumlu yönlerden istifade edilmiş, eksik olduğu düşünülen yönler de geliştirilmeye çalışılarak soruların yazımı gerçekleştirilmiştir. Üzerinde fikir birliği sağlanan sorular ana metne dâhil edilmiş, görüş birliği sağlanamayan sorular ise tekrar tartışmaya açılmak üzere farklı bir metinde toplamıştır. Kelime seçimleri üzerinde yapılan tartışmalarda görüşmeciye en az rahatsız edecek ve onun anlam dünyasına en yakın olabilecek kelimelerde karar kılınmıştır.

Soruların yazımı sonrası ilk olarak sorular sorulacak konulara göre gruplandırılmıştır. Bu gruplar ateizm, deizm ve agnostisizm olarak belirlenmiştir. Her bir konuyu çalışmak üzere ayrı gruplar oluşturulmuş, gruplar sorularla ilgili beyin fırtınası yapmak amacıyla üç kez bir araya gelmiştir. Grupta yer alan araştırmacılar sorular üzerine tek tek düşünerek bir eleme sürecini gerçekleştirdiler. Çalışmanın bu aşamasında karşılaşılan temel zorluklardan birisi araştırma yapılacak konu ile ilgili soruların görüşme süresini dikkate alarak sınırlandırılması sorunu olmuştur. Literatürde ulaşılan soru sayısının iki yüze yakın olmasına rağmen nihai formdaki soru sayısının uygulamanın işlevselliği açısından sınırlandırılması gerekliliği sürecin zorluğunu göstermesi açısından önemlidir. Konuya giriş, görüşülen kişide oluşabilecek tereddütlerin giderilmesi, katılımcıda bir isteksizlik

oluşmaması için doğru iletişimin kurulabilmesi amacıyla tanımlayıcı bilgileri içeren soruların görüşme formunda yer alacak ilk sorular olması kararlaştırılmıştır (Büyüköztürk vd. 2013: 170; Merriam, 2023: 100; Qu ve Dumay, 2011). Daha sonra katılımcının inanma eğilimlerinde etkili olabileceği düşüncesi ile sosyal çevreye dair bir soru giriş sorularına eklenmiştir. “Allah’ın varlığı ile ilgili inancınızı nasıl ifade edersiniz?” şeklinde bir Müslümana sorulabilecek soru, ateistlerin Allah’a inanmadığı, agnostiklerin de herhangi bir Tanrı’nın bilinmezliğini savunması sebebiyle elenmiştir. Görüşülecek kişiler amaçlı örnekleme yoluyla belirlendiğinden sorularda katılımcıların felsefi dünya görüşü açısından daha anlamlı olması ve görüşmecinin kendi kabullerini açık etmemesi sebebiyle ‘Allah’ kelimesi yerine ‘Tanrı’ kelimesinin kullanılması tercih edilmiştir. Görüşmecinin kişisel bilgilerinden sonra katılımcıdan din ve inançla ilgili görüşlerini açıklamasını isteyerek onu araştırma konusuna giriş yapmaya, kendini özgürce ifade etmeye yönlendirmesi daha sonraki sorularla bağlantı kurulması açısından önemliydi. Bu sebeple “İnancınızı nasıl tanımlarsınız?” sorusuna ateist veya agnostiklerin “Ben inançsızım.” şeklinde cevap verebilecekleri düşünülerek “Kendinizi hangi inanç türüyle tanımlarsınız?” şeklinde değiştirilmiştir.⁷ İlk eleme sonucunda soru sayısını yirmi ikiye düşürerek her farklı inanç eğilimine farklı bir görüşme formu uygulanması gerektiğinde karar kıldık.⁸ Böylelikle 3 farklı soru formu oluşturduk. “Aile ve inanç” ile ilgili sorular ilk değerlendirmede kişinin kendi dünya görüşünü ve inancını açıkladıktan sonra yer almaktaydı. Ancak daha sonrasında kişinin dünya görüşünü şekillendirmede ailenin ve çevrenin etkisinin önemli olduğundan yola çıkarak aile ve inanç ile ilgili soruları en başa aldık.

Görüşme soruları elendikten sonra farklı alanlardan uzmanlarla sorular paylaşılmış ve uzman görüşleri talep edilmiştir.⁹ Uzman görüşü dönütlerinde soruların çoğunluğu isabetli bulunmakla birlikte sorulara ekleme-çıkarma yapma, soru sıralarının değiştirilmesi ve seçilen kelimelerin

⁷ “Kendinizi aciz hissettiğiniz bir olay yaşadınız mı bu durumda herhangi güçlü birinin kontrolüne (karakter kontrolüne) ihtiyaç duydunuz mu?” şeklindeki soruyu sorunun içinde kullanılan kelimelerin anlaşılmayacağı ve görüşmecinin cevaplayamayabileceği sebebiyle “Kendinizi güçsüz ve çaresiz hissettiğiniz durumlarda (afet, depresyon, yakınınızın kaybı gibi) nasıl teselli buluyorsunuz?” şeklinde değiştirdik.

⁸ Bu çalışmanın uygulama kısmı büyük ölçüde araştırmacı deneyimine dayalı olarak inşa edildiğinden metnin belirli yerlerinde araştırmacıların özgün deneyimini daha açık yansıtabilmek amacıyla ben dili kullanılmıştır.

⁹ Görüşme sorularını değerlendiren uzmanlar psikoloji, sosyoloji, din sosyolojisi ve din psikolojisi alanında akademisyenler, ateist dünya görüşüne sahip ve bu alanda yazılar yazan akademisyenler, deist ve agnostik dünya görüşüne sahip akademisyenler olmak üzere farklılaşmaktadır.

farklı kelimelerle değiştirilmesi gibi hususlar yer almaktaydı.¹⁰ Ateist uzman görüşlerinde görüşme sorularında yer alan “Kendinizi hangi inanç türüyle tanımlıyorsunuz?” sorusunun tepki çekebileceği “inanç” yerine “görüş/tavır” kelimesinin kullanılabileceği tavsiye edildi. Devamında “Ateizmi nasıl tanımlıyorsunuz?” şeklinde bir sorunun eklenmesi gerektiği belirtildi.¹¹ “Ateist” yerine “non-teist” kelimesinin kullanılması da uzman görüşleri tarafından tavsiye edilen başka hususlardandır. Deizme dair hazırlanan görüşme sorularında kişinin deizme geçtikten sonra bir boşluk duygusunun olup olmadığı konusunda bir soru sorulması uzman tarafından tavsiye edilmiştir.¹² Uzman görüşlerinden gelen tavsiyelerin bir kısmı bazı önerilerin konuyla bütünsel olarak ilgili olmakla birlikte araştırma odağından uzak olması, görüşme soru sayısının kısıtlı olması gerektiği ve görüşme uzadıkça alınacak bilginin kalitesinde düşme olacağı gibi kaygılar sebebiyle uygulanamadı. Ancak yer ve kelime değişikliği gibi hususlar görüşme soruları üzerinde uygulandı.¹³

¹⁰ “Çoğunluğu Müslüman olan bir toplumda yaşamının zorluk oluşturan yönleri” şeklinde başlayan soruda “zorluk oluşturma” kelime grubunun bir yönlendirme olabileceği ve bir ön kabul içerdiği, bunun yerine “Çoğunluğu Müslüman olan bir toplumda yaşamak size ne hissettiriyor?” şeklinde sorulabilecek bir soruyla daha geniş kapsamlı cevaplar elde edilebileceği şeklinde bir uzman görüşü gelmiştir. Ancak araştırmacıların değerlendirmeleri sonucu sorunun son hali “Çoğunluğu Müslüman olan bir toplumda yaşamının zorluk oluşturan yönleri nelerdir? Konuşabilir miyiz? (Dini tatiller, İslami gelenekler, çocukların yetiştirilmesi)” şeklinde belirlenmiştir.

¹¹ Ateist uzman görüşlerine göre görüşme sorularına eklenmesi gereken sorular: Dindarlar görüşünüzle ve görüşünüzü benimseyen insanlarla ilgili olarak neleri yanlış biliyor? Dindarların görüşünüzle ilgili neleri daha iyi anlamalarını istiyorsunuz? Dindarların en fazla rahatsızlık duyduğunuz görüşleri/tavırları/varsayımları neler? Sizce non-teistler nasıl insanlardır? Non-teistler, dindar insanlara göre daha mı ahlaklıdır? Çocuğunuzun dindar veya dinsiz bir insanla evlenmesine karışır mısınız? Ortaöğretimde yer alan din kültürü ve ahlak bilgisi dersi hakkında ne düşünüyorsunuz? Sünnet hakkında ne düşünüyorsunuz? Eğer erkek çocuğunuz olursa sünnet ettirir misiniz, niçin? Size göre ülkemizde deist, agnostik veya ateist biri başbakan veya cumhurbaşkanı olabilir mi? Olmalı mı? İleride fikirleriniz değişebilir mi? Kendinizi Müslüman veya Hristiyan olarak görmeniz mümkün mü? Sorularıdır. Bu sorular ateist bir bireyin din, dindarlar ve toplumsal hayat hakkındaki görüşlerini anlamak bakımından önemli olmakla birlikte araştırma odağından uzak olması sebebiyle araştırmacılar tarafından değerlendirmeye alınmamıştır. Zira sorular bireyin inancının doğası ve buraya giden yolu ortaya çıkarmaktan ziyade inancını pekiştiren bir bireyin kendilerinin toplum tarafından algılanışı ve toplumdaki dini yaşama dair tutumu ile ilgili görülmüştür.

¹² “Teistlerin deizme ilişkin eleştirileri hakkında ne düşünüyorsunuz? Özellikle evrene müdahale etmeyen bir tanrı inancıyla tanrı tanımazlık arasında fark olmadığı ya da deizmin utangaç ateizm olduğu yönündeki eleştirilere dair fikriniz nedir?”

¹³ Uzman görüşü alınan kişilerin akademik seviyelerinin yüksek olması onları konuyla ilgili daha derin sorgulamalarda bulunmak amacıyla daha felsefi sorular sormaya itmiştir. Ancak araştırmada veri toplanan çalışma grubunun üniversite öğrencilerinden oluşsa bile konuyla ilgili entelektüel düzeylerinin ve konuya ilgilerinin çok yüksek olmaması, konuya

2. Görüşme Sorularının Uygulanması: Araştırmacının Kişisel Farkındalığı, Görüşme Yapılacak Kişilere Ulaşma ve Görüşme Yerinin Seçilmesi

Bireylerin düşüncelerini, duygularını şekillendiren zihinsel şemalar gibi araştırmacıların sahip olduğu paradigmlar dünyayı görme ve anlamlandırma biçimlerini de etkiler. Bu görme ve anlamlandırma biçimleri araştırmanın genel yapısına da yansır. Bazen hangi konuyu seçtiğimiz bazen hangi soruyu sordüğümüz bazen de elde ettiğimiz veriyi nasıl yorumladığımız araştırmacıları belli bir konum alışı parçası haline getirir.

Görüşme sürecine başlamadan önce araştırmacının yapması gereken en önemli adımlardan biri de araştırma konusuyla ilgili kendi konumunu gözden geçirmek ve farkındalık düzeyi üzerine düşündürmektir. Araştırmacı kendi fikirleri, duyguları, deneyimleri ile ilgili ne denli yüksek farkındalığı sahip olursa kendisinin görüşme sürecine etkisinin de o denli farkına varabilir. Araştırma konusuyla ilgili güçlü fikirlere, kişisel yoğun deneyimlere, olumlu ya da olumsuz duygulara sahip olmak araştırmacının görüşme sorularının yazımında, seçiminde ve görüşmelerin yapılması sırasında ön yargıları ile hareket etmesine sebebiyet verebilir. Alana dair farkındalığını geliştirmek kendisinden farklı düşünce ve yaşam deneyimlerine sahip katılımcıları berrak ve tarafsız bir şekilde görmeye ve dinlemeye katkı sağlar (Bayyurt ve Seggie, 2015: 210).¹⁴ Olabildiğince tarafsız ve yalın bu bakış açısı hem soruların yazımı hem de verilerin analiz edilmesi sırasında araştırmacının daha isabetli davranmasına yardımcı olabilir.

Araştırmacının kendi ile ilgili kişisel bir farkındalık geliştirmesinin

bir araştırmacı gibi yaklaşmaları, felsefi soruları anlayamayacak olması ve soruları cevaplandırmada yetersiz kalabilecekleri hissine kapılmaları gibi hususlar uzman görüşlerinin tamamının dikkate alınmasını engellemiştir. Konuyla ilgili araştırmacılara önerimiz uzman görüşlerinden maksimum seviyede istifade etmekle birlikte en nihayetinde kararı kendilerinin vermesidir. Zira uzmanlar için derinlemesine incelenen, farklı felsefi, teorik ve teolojik boyutlarıyla incelenen ateizm, deizm ve agnostisizm kavramları katılımcıda aynı düzeyde bir karşılığa sahip olamayabilir. Özellikle belirli bir sorgulama sürecini tamamlamamış, sahip olduğu düşünceyi tam anlamıyla içselleştirememiş bireylerde, sosyal beğenirlik düşüncesiyle hareket eden katılımcılarda ya da bir düşünceyi benimsemiş olmakla birlikte konuyu çok önemsemeyen dahası sahip olduğu düşünceyi daha önceki inancından uzaklaşma bağlamında önemseyen bireylerde bu durum daha kritik bir hal almaktadır. Bu konu araştırmacıların uzman görüşüne başvururken dikkat etmeleri gereken farklı bir noktadır. Uzman görüşü belirten kişilerle araştırma grubun anlam dünyası ve eğitim seviyesi birbirinden farklılaşacağı için soruların seçiminde çalışma grubunu dikkate almak isabetli olacaktır.

¹⁴ Bir veri toplama aracı olarak iyi bir araştırmacıda bulunması gereken özellikler ile ilgili öneri ve tavsiyeler için ayrıca bk. Miles vd., Nitel Veri Analizi, 45.

yanı sıra katılımcılara, onların kararları ve isteklerine saygı duyması da görüşme tekniğinin uygulanmasında oldukça önemli görülen bir diğer husustur. Bu durum özellikle de alana giriş, ilk diyalogların gelişmesi ve güven bağının kurulmasında önem arz eder. Örneğin; görüşme yapmak istediğiniz grupta hangi davranışların hoş karşılanıp karşılanmadığını bilmeniz kabul edilmenizi kolaylaştırır. Bu durum görüşme ortamının belirlenmesi noktasında da önem kazanır. Örneğin; araştırmacı olarak sizler katılımcının ev ortamında görüşme yapabilmeyi hedefliyor olabilirsiniz ancak kültürel gerekçeler bir sınır oluşturabilir (Bayyurt ve Seggie, 2015: 206).¹⁵

Bu araştırmada ilk dikkate alınan husus soruların anlaşılabilirlik düzeylerini, katılımcıların konuya yaklaşımını, araştırmaya katılımını ve görüşme sürecinde kendilerini rahat hissedebilmeleri için bütün görüşmelerin konuyla ilgili farkındalık düzeyi, tecrübesi ve entelektüel-felsefi birikimi yeterli olan tek bir araştırmacı tarafından gerçekleştirilmesi konusundaki tercihtir. Zira bir görüşme formu geliştirme aşamasında soruların işlerliğinin, katılımcılarda nasıl bir etki oluşturduğunun konuyla ilgili farkındalığı yüksek bir araştırmacı tarafından gerçekleştirilmesi önemli bulunmuştur.¹⁶

Araştırma konusu oldukça dinamik bir konu olduğundan araştırmacının konuyla ilgili farkındalığının oldukça yüksek olması yanında sahada karşılaşabileceği durumlara karşı bilinçli olması araştırmanın başarısı açısından kritik öneme sahiptir. Bu konuda ilk dikkate alınması gereken konulardan biri Türkiye’de deizm, ateizm ve agnostisizm olgusunun gençler arasında henüz ortaya çıkan bir sosyolojik bir olgu olması sebebiyle bahsi geçen inanç-inançsızlık eğilimleri arasında arasındaki geçişlilik durumudur.

Bir katılımcının görüşme sürecindeki şu ifadeleri konuyu oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır; “Önce deist olarak başladım... Şu sorunun cevabını agnostisizmle açıklayabilirim... Nihilist gibi bakacak olursam...” Görüşme sırasında ortaya çıkan bu ifadelerle rağmen katılımcı kendini en nihai aşamada panteist olarak tanımlamaktadır.

Bu konu araştırmacının görüşme sürecinde yarı yapılandırılmış

¹⁵ Örneğin; kadın bir katılımcı erkek bir araştırmacı ile ev ortamında görüşme yapmak istemeyebilir.

¹⁶ Katılımcılarla gerçekleştirilen yüz yüze görüşmeler Prof. Dr. Abdullah İNCE tarafından gerçekleştirilmiştir. İlgili araştırmacı son dönemde üniversite gençliğinde din, dindarlık, din anlayışı, inanç, gelecek beklentisi vb. konularda çok sayıda bilimsel yayın, rapor, araştırma ve projede görev almıştır.

görüşmenin sağladığı avantajları da kullanarak (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 122-23) araştırma konusunun odağını dağıtmadan sorularda anlık uyarlamalar yapmasını gerektirmektedir. Zira belirtilen nedenlerle kendisini ateist, deist, agnostik olarak niteleyen bir katılımcı ile gerçekleştirilen bir görüşmenin sonunda bireyin aslında kendini ait hissettiğini ifade ettiği düşünceye dair bir bilgiye sahip olmaması, sorgulama sürecinin devam etmesi, bahsi geçen inanç-inançsızlık türleri arasındaki farkları bilmemesi, kendini nispet ettiği düşünce ile irtibatının tepkiselliğin bir yansıması olması, sosyal kabul almanın bir aracı olarak görülmesi gibi beklenmeyen durumlar ortaya çıkmaktadır. Sayılan sebepler araştırmacının görüşme sürecinde oldukça dikkatli ve aktif olmasını gerektiğinde sorular üzerinde anlık revizeler yapmasını, deist, ateist, agnostik kişilere sorulabilecek ortak sorular ve farklı sorular konusunda yetkinliğe sahip olmasını gerektirmektedir. Bu noktada dikkate alınması gereken diğer önemli bir nokta bilhassa sahip olduğu inanç-inançsızlık konusunda yeterince doygun bir düşünceye sahip olmayan katılımcıların bu konularla ilgili sosyal medya başta olmak üzere popüler kültür araçlarında dile getirilen “ezber” olarak nitelenebilecek benzer hususları görüşmelerde tekrar etmeleridir. Araştırmacının bu konulardaki hazır bulunuşluğu araştırma sürecinde ortaya çıkabilecek muhtemel yönelimlerin tespitini ortaya çıkarmada, sahip olduğu inancı yeterince içselleştirememiş bireylere sorulacak anlık soruların belirlenmesinde araştırmacıya yardımcı olacaktır.

Nitel araştırmalarda görüşme yapılacak kişilere ulaşmada farklı stratejiler kullanılabilir. Araştırmacı eğer bir kurum ya da kuruluştan izin alması gereklidir. Bu durumda resmi prosedürleri gerçekleştirebilmek için geçecek süreci planlamak ve takip etmek araştırmacının sorumluluğundadır. Eğer araştırmacı çalışmasını doğrudan ulaşabileceği kişilerle gerçekleştirecekse bu durumda informal olarak yürütülmesi gereken bir süreçle karşı karşıya kalacaktır.

Araştırmacılar bu noktada da iki farklı strateji izleyebilir. Araştırma yapmayı planladığı birey ve grupların dâhil olabileceği sosyal ortamlar, mekânlar, etkinliklere katılarak kendisi bir bağ kurabilir ya da daha öncesinde alanda çalışma yapmış, örneklem grubu hakkında bilgi sahibi olan, onlarla teması olan diğer araştırmacılardan destek alabilir. Bağlantıyı sağlayan ve araştırmacıyı alana ulaştıracak olan aracı kilit kişi ya da kişiler aynı zamanda görüşme yapılacak kişiler hakkında da bilgi verebilir. Alanı iyi bilen bir bağlantıya ulaşmak araştırmacının beklenen, hedeflenen seyrinde gitmesi için önemli katkılar sunacaktır (Güler, Halıcıoğlu, ve Taşkın, 2013:

116).¹⁷ Bağlantıları tespit etmek ve onlara ulaşmak her zaman kolay olmayabilir ancak bazen de bir kişiye ulaşmak hedef kitleye ulaşmak için atılmış çok önemli bir adım olabilir.

Özellikle genç araştırmacılar için bu süreçte ret cevabı almak kişisel bir başarısızlık olarak görülmemelidir. Bu durumu, yaklaşımın ulaşmak istediğiniz hedef kitle açısından doğru olup olmadığını değerlendirmek için bir fırsat olarak görmek daha doğru olacaktır (Bayyurt ve Seggie, 2015: 204).

Proje çalışması kapsamında farklı inanç eğilimlerine sahip olan araştırma grubuna ulaşmak üzere izlenen strateji şu şekildedir: Öncelikle proje ekibinde görev alan araştırmacılardan konuyla ilgili çalışma yapanlar, çalışma grubuna ulaşmak üzere kurumda yaptıkları araştırmalardaki bağlantılarını yazmışlardır. Daha sonra benzer çalışma grubu ile çalışmalar yapmış diğer araştırmacılarla bağlantı kurulmuştur. Ayrıca ilahiyat, felsefe gibi alanlarda çalışan akademisyenlerden ve öğrenci kulüplerinden çalışma grubunun özelliklerini taşıyan bireylerle irtibatı sorulmuştur. Kurulan bu bağlantılar sonrası araştırmacıların bir katılımcı ile bir araya gelmesini sağladığında başlangıçta amaçlı örneklem yoluyla belirlenen örneklem grubuna ulaşmayı kartopu örneklem yoluyla ulaşmayı mümkün hale getirdi. Görüşme yapılan kişilere sormak ya da onların kendiliğinden getirdiği, önerdiği diğer kişilere ulaşmak bu araştırmada da diğer yürütülecek araştırmalarda da önemli bir fırsat olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırmanın bu kısmı ile ilgili olarak şu hususlar¹⁸ araştırma sürecinde oldukça önemli görülen konulardır:

- Genellikle kendini deist, ateist ve agnostik olarak niteleyen kişilere ulaşma konusunda önemli bir zorlukla karşılaşılmamıştır. Ancak asıl sorun bireyleri araştırmaya katılım konusunda ikna etme konusunda ortaya çıkmıştır. Bu sebeple neredeyse kendisi ile görüşülen kişilerin tamamının araştırmaya katılımı bir referans kişi aracılığıyla gerçekleşmiştir.

¹⁷ Bazen bağlantılı kişiye ulaşmak mümkün olmayabilir eğer kendiniz bir bağ oluşturmanız gerekiyorsa basit bir telefon konuşması, bir e-posta bile görüşme yapma teklifinizin kabul edilmesi ile sonuçlanabilir.

¹⁸ Bu kısımda maddelenen tespitler kendini deist, ateist ve agnostik olarak tanımlayan bireylerle görüşme yapan araştırmacının yapılan görüşmelerden yola çıkarak elde ettiği deneyimler üzerine kuruludur. Bu çalışmanın özel amaçlarından biri incelenen olguyu araştırmacı deneyimi bağlamında sunmak olduğundan görüşmelerden doğrudan alıntılar yapmak yerine görüşmelerden yola çıkarak araştırmacının deneyimleri sunulmuştur. Ayrıca bir makale metnine göre hayli uzun olan bu metnin daha da uzamasının önüne geçilmek istenmiştir.

- Araştırmaya katılım konusunda kadın katılımcıların erkeklere göre daha çekingen-isteksiz davrandıkları görülmüştür. Araştırmacı deneyimi ile sınırlı olmak üzere bu durumun birkaç sebebi olabilir; (a) Erkek katılımcıların sahip oldukları inanç-inançsızlık konusunda entelektüel düzeylerinin daha iyi olması, (b) Erkek katılımcıların kadınlara göre kendilerini daha özgür-rahat hissetmeleri, (c) Kadın katılımcılar arasında kendini deist, ateist ve agnostik olarak niteleyenlerin daha az olması, (d) İçinde bulunulan kültürel yapının, erkeklerin kendilerini daha rahat ifade edebilen ve daha dışa dönük bireyler olmasına teşvik ettiği düşünülmektedir. Bu bağlam kadınların erkeklere göre kendilerini zor konularda daha güç ifade etmelerini ortaya çıkarabilir.
- Katılımcıların araştırmaya katılımını etkileyen en önemli hususlardan biri de sosyal beğenirlik-sosyal kabul alma, özentisi ve tepkisel bir durumun yansıması olarak kendilerini bu kimlikle (deist, ateist ve agnostik) tanımlayan bireylerin araştırmaya katılım konusunda isteksiz olmalarıdır. Yine bu araştırma ile sınırlı olmak üzere araştırmacı bu durumu “söyleyecekleri nitelikli şeylerin olmaması” olarak yorumlamıştır.
- Sayısı oldukça sınırlı olmak üzere bazı katılımcılar da “fişlenme” vb. sebeplerle araştırmaya katılma konusunda isteksiz davranmışlardır. Ancak yine araştırma deneyimi ile sınırlı olmak kaydıyla bu konuda özellikle sosyal medyada oluşturulan algının büyük ölçüde olgunun önüne geçtiğini ifade etmek gerekir. Zira sosyal medyada oluşturulan algıya göre Türkiye’de bahsi geçen inançlara sahip bireyler kendilerini baskı altında hissetmektedir ve kendilerini yeterince ifade edememektedirler. Ancak araştırmacının bu konudaki gözlemi bunun aksinedir. Katılımcıların bazıları başlangıçta küçük tereddütler yaşasa da görüşme sürecinde katılımcıların tamamının kendilerini oldukça rahat hissettikleri gözlenmiştir.

Bu noktada vurgulanması gereken bir diğer husus araştırmacının görüşme yapma konusundaki becerisidir. Görüşme yapma becerileri öğrenilebilir (Seidman, 2006). Araştırmacının kendisini doğru tanıtmaması, katılımcıların fikirlerine saygısı, araştırmanın kapsamı ve sonuçları hakkında yeterli bilgiyi paylaşarak katılımcıların kaygı ve endişelerini azaltması görüşmelerin niteliğini artırıp görüşmeciler-katılımcı arasındaki güven bağını beslerken aynı zamanda katılımcının potansiyel bir diğer katılımcıyı tavsiye etmesi, araştırmacıyı ona yönlendirmesi konusunda da katılımcıya bir tür

motivasyon sağlar. Bu ilişkinin yanlış ya da eksik kurulması görüşme yoluyla elde edilecek veri çeşitliliğini azaltır, görüşmeyi zamansal ve içerik açısından sınırlandırır ve araştırmacıyı bir sonraki katılımcıya nasıl ulaşabileceği konusunda büyük bir endişe ile baş başa bırakır. Araştırmacı açısından bu kaygıyı azaltmanın/aşmanın en pratik yolu görüşme sırasında yaptığı - farkında olduğu- hatalardan ders çıkarması, katılımcının verdiği sözel ve sözel olmayan ipuçlarını takip ederek kendisiyle ilgili bir değerlendirme yapabilmesidir. İlk defa alanda çalışan araştırmacılar için bu süreç oldukça sancılı olabilir ancak araştırmacının öz farkındalığı¹⁹ bu zorluğu aşmada, alan araştırma sürecine uyum sağlamada ve daha başarılı bir araştırmacı rolünü benimseyebilmede kritik önem arz etmektedir.

Nitel araştırmaların kendine özgü doğası araştırmacının sahip olacağı rolleri çeşitlendirebilir.²⁰ Kimi zaman kendinizi örneklem grubunuzu savunur bir pozisyonda başka bir ifade ile savunucu bir rolde bulabilirsiniz. Araştırma alanınıza göre bazen de acemi araştırmacı rolü yapmanız gerekebilir (Akmehmet Şekerler, 2015: 197). Önemli olan hangi konumda olursanız olun katılımcıları tüm içtenliğinizle anlama isteğiniz ve çabanızı gösterebilmeniz ve onların deneyimlerini neden merak ettiğinizi onlar için anlam ifade edecek şekilde iletebilmenizdir (Rubin ve Rubin, 1995: 85-86).

Bu araştırmacının uygulama boyutunda gerçekleşen araştırmacı deneyimi, görüşmecilerle iletişimin ve onlara yaklaşımın araştırmanın başarısında kritik bir önemde olduğunu göstermiştir. Açıkça ifade edilmelidir ki doğru iletişim kurulduğunda, oldukça kritik olarak değerlendirilebilecek bir konuda bile katılımcılar çalışmaya istekli olmanın ötesinde araştırmaya katılımcı bulma konusunda yardımcı olmuşlardır. Bu tür bir durumun ortaya çıkmasında araştırmacının açık iletişim kurması, araştırmacının etik ve hukuki süreçleri hakkında katılımcıyı bilgilendirmesi, görüşmelerin anonim olacağı, kişisel verilerin toplanmayacağı, verilerin sadece bilimsel amaçlarla kullanılacağı ifade edilmesi, yargılanmayacaklarının ve sorgulanmayacaklarının ifade edilmesinin etkili olduğu görülmüştür. Araştırmacının gözlemine göre bütün görüşmeciler, görüşme sonunda bu konuyla ilgili bir çalışmaya katkı vermekten, araştırmacı ile tanışmaktan memnun olduklarını, sorgulanmadıklarını ve

¹⁹ Öz farkındalığa dair şu sorulara cevap verilebilir: Neleri yanlış yaptım? Katılımcının verdiği olumlu ya da olumsuz bildirimler nelerdi?

²⁰ Örneğin; akademisyen olma rolünüzü vurgulamak bazen katılımcılar ile kurduğunuz bağa mesafe getirebilir.

yargılanmadıklarını ifade etmişlerdir.²¹

Görüşmeler gerçekleştirildikten sonra, bütün katılımcılar araştırmacıya “çok anlayışlı olduğunu” “nezaketli olduğunu” ifade etmişlerdir. “Keşke herkes sizin gibi olsa” ifadesi neredeyse bütün katılımcıların dile getirdiği bir ifadedir. Araştırmacının kanaatine göre bu durum araştırmacının dikkati ve “anlayıcı” yaklaşımı ile ilgili olabileceği gibi katılımcıların bu tür araştırmalara daha önce katılmaması dolayısı ile bu konularda çalışan araştırmacılarla karşılaşmamaları ya da daha önce gündelik hayatta konuştukları kişilerin ve diğer araştırmacıların kendilerine karşı yargılayıcı bir tutum içinde olmaları ile ilgili olabilir.

Araştırmadaki deneyimlerden yola çıkarak inanç-inançsızlık konusu ile ilgili çalışma yapacak araştırmacıların görüşme sürecinde iyi bir iletişim kurması, anlayıcı bir tutum benimsemesi, yargılamadan uzak bir dil kullanmasının gerekliliği açıkça ortaya çıkmaktadır. Araştırmacı, katılımcılara “tebliğci” olarak yaklaşmamalıdır. Görüşme tekniği yüz yüze, telefonda veya internet aracılığıyla yazılı ya da görüntülü olarak uygulanması tercih edilen bir tekniktir. Tekniğin kullanımında genellikle yüz yüze uygulama tercih ve tavsiye edilse de yaşanan teknolojik gelişmeler görüşme tekniğinin kullanımda yeni teknikler oluşmasına zemin hazırlamıştır. Online veri toplama tekniklerine yönelik eleştiriler olsa da pek çok alan araştırmasında “veri toplamanın online hali” kullanılmaktadır. Özellikle saha araştırmalarının uygulanma pratiklerini önemli ölçüde etkileyen ve dönüştüren pandemi süreci bu eğilimleri yaygınlaştırmış ve yoğunlaştırmıştır (Howlett, 2021).

Görüşme için teknolojik araçların/uygulamaların kullanımının hiç kuşkusuz avantaj ve dezavantajları vardır. Online veri toplama zaman ve mekân kısıtını önemli ölçüde ortadan kaldırmakla birlikte araştırmacıların gözlem yapma imkânını sınırlamaktadır. Bir ekranın sınırları dâhilinde yapılan görüşmeler katılımcılarla ilgili ipuçlarını azaltmakta dolayısıyla veri analiz sürecindeki zenginliği etkileyebilmektedir. Bir ekran önünde olması

²¹ Araştırmanın üniversite ortamında gerçekleştirilmesi, görüşmeleri gerçekleştiren araştırmacının öğretim üyesi olması bu konuda görece bir rahatlık sağlamış olabilir. Üniversite dışında daha özel gruplarla yapılacak çalışmalarda bu durumun göz önünde bulundurulması araştırmaların başarısı için dikkate alınabilir. Diğer taraftan bütün araştırmalarda katılımcıların, araştırmacıyı kendileri ile empati kuracak bir kişi olarak görmesi de görüşme sürecine etki edebilir. Sözgelimi sadece kadınlarla gerçekleştirilecek bir araştırmada, araştırmacının kadın olması hem bazı özel ortam ve mekânlara girmeyi kolaylaştıracak hem de katılımcıların kendini araştırmacıya “açmasını” kolaylaştıracaktır. Ancak bu araştırmanın öncelikli kriteri değildir. En temelde araştırmanın başarısını etkileyen husus araştırmacının deneyimi, şeffaflığı, anlayıcı rolüdür.

itibarıyla online görüşmelerin, yüz yüze görüşmedeki samimiyet ve içtenliği sağlama konusundaki zorlukları da göz önünde bulundurulmalıdır. Üstelik online yapılacak görüşmeler hem araştırmacının hem de katılımcıların teknolojik yeterliliklerinin iyi düzeyde olmasını gerektirir. Her katılımcı grubu için bu yeterliğin yüksek olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Ancak katılımcıların kimliklerini tamamen gizlemek istedikleri, araştırmacı ile yüz yüze görüşme yapmak istemedikleri, belli gerekçeler ile çekince duydukları durumlarda online görüşmeler veri çeşitliliğini sağlamada önemli avantajlar sağlar. Burada dikkat edilmesi gereken husus araştırmacının araştırma sorusunu ve problemlerini açıklamada hangi yöntemin daha elverişli olacağı ile ilgili objektif değerlendirmeyi yapabilmesidir. Yüz yüze ya da online veri toplama sürecinin veya her ikisinin de araştırmada kullanımının çalışma için oluşturacağı fırsatlar ve ortaya çıkaracağı dezavantajlar karar alma sürecine etki edecektir.

Bu araştırmada, katılımcıların toplumda sıra dışı kabul edilecek bir inanç deneyimini paylaşma konusunda online görüşmelerde daha rahat oldukları gözlenmiştir. Araştırmacı görüşme öncesi iletişim aşamasında katılımcılara isterlerse kameralarını açmayabileceklerini, görüşmeye gerçek kimliklerini gizleyerek girebileceklerini ve önemli olanın sadece araştırma konusu ile ilgili deneyimleri olduğunu bildirmiştir. Bu durum katılımcılarda araştırmacıya karşı bir güven oluşturmuş, başlangıçta kamerasını açmayan bir katılımcı görüşmenin bir aşamasında kendi isteği ile kamerasını açmıştır.

Görüşme sürecinin en temelde kişiler arasında diyaloga dayanıyor olması süreç içerisinde aklımızda tutamayacağımız kadar sayı ve nitelikte bilgiyle karşılaşmamıza neden olur. Bu durumda pek çok araştırmacı için ses ya da görüntü kaydı almak gerekli görülür. Katılımcıların kendi yaşam deneyimleri ile ilgili olarak paylaştığı düşünce ve duygulara onların ifade ettiği kelime ve cümle yapıları ile sonradan ulaşamayacak olmak araştırmacının kayıt yapma isteğinin en önemli gerekçesidir (Weiss, 1995).²² Araştırmada ses ve görüntü kaydı alınması planlanıyor ve isteniyorsa katılımcılara bu konuda görüşmeye başlamadan bilgi verilmeli ve kendilerinin kaydedilmesini istemedikleri hususlarda kayda ara verilmesi gereklidir. Kayıt alınmaya henüz başlamadan ifade edilenlerin verilere eklenip eklenmeyeceği de araştırmacı-katılımcı arasında dürüstçe konuşularak karar verilmesi gerekmektedir. Genellikle katılımcılar kayıt

²² Bazı araştırmacılar hiçbir şekilde veri kaybı olmaması adına iki adet kayıt cihazı da kullanabilirler. Çünkü uygulama esnasında kayıt düğmesine basmanın unutulması, cihazın kayıt kapasitesinin dolması veya şarjının/pilinin bitmesi gibi aksaklıklar olağandır.

alınması ile ilgili ilk başlarda bir rahatsızlık hissetse de pek çok katılımcılar zaman ilerledikçe kayıt cihazının varlığını bile unutur (Bayyurt ve Seggie, 2015: 207-9).

Bu araştırmada katılımcılardan ses kaydı alınmasını istemeyen kişi olmamıştır. Araştırmacının bu konuda gözlemine dayalı kanaati; eğer bu konu ile ilgili katılımcının bir endişesi varsa baştan görüşmeyi kabul etmediği yönündedir. Nitekim bir kişi ileride mesleki kariyerine zarar vereceği endişesi ile görüşmeyi kabul etmemiştir. Ancak araştırmacının bu konudaki genel gözlemi katılımcıların üniversite öğrencisi olması, özgürlüğe önem vermeleri ve kendini ifade etme konusundaki özgüvenlerinin gerek görüşmeye katılma gerekse katılım sırasında kayıt alma konusundaki endişeleri azalttığı yönündedir.

3. Görüşmelerin Gerçekleştirilmesi

Araştırmacının kendisinin ya da bir başkası aracılığıyla kurduğu bağlantılar ile sahaya erişim sürecinin başlangıcından görüşmelerin tamamlanmasına kadar geçen süreçte *güven* oldukça önemlidir. Özellikle görece yapılandırılmış ve yarı-yapılandırılmış görüşmelerde araştırmacının sahada daha kısa zaman geçireceği dikkate alındığında araştırmacı, katılımcı ile kısa bir süre içerisinde güven temelli bir ilişki kurmak zorundadır. Aksi durumda katılımcı araştırmacıdan gelen sorulara kısa yanıtı, daha özensiz ve isteksiz yanıtlar verebilir, görüşmeyi kısa bir sürede sonlandırmak istediğini söyleyebilir. Güveni sağlama noktasında araştırmacı kendisi ile ilgili açık ve yeterli bilgiler verdikten sonra²³ “ne yapmak ve nasıl yapmak istediğini” katılımcılara net bir şekilde ifade etmelidir. Katılımcılardan gelebilecek muhtemel sorulara hazırlıklı olması ve bu sorulara hızlı ve doyurucu bir şekilde yanıt verebilmesi önemlidir. Araştırmaya dâhil olma konusunda en ilgisiz görünen katılımcının bile sorabileceği en olası soru, *kişisel bilgilerinin gizliliği* ile ilgilidir. Özellikle kişilerin fikirlerini, eğilimlerini kendisi olarak açık etmek istemediği gruplarla çalışırken kişisel bilgilerin gizliliği ile ilgili endişeler katılımcıların sormasına fırsat vermeden yanıtlanmalıdır (Güler vd. 2013: 118). Karşılıklı güven oluşturma toplumdan topluma, kültürden kültüre değişken olması sebebiyle genel geçer bir tanım yapmanın mümkün olmadığı belirtilmekle birlikte (Spradley, 1979) başlangıçta sağlanan güvenin araştırma boyunca sürüp sürmeyeceği konusunda da araştırmacılar uyarılmaktadır.

Güvenin sürdürülmesinde araştırmacının araştırmanın önemi ile

²³ Araştırmacının kimliğini gizleyerek ya da gizlemesi gerektiği alan araştırmaları dışarıda tutulabilir.

kendisinin çalışmaya verdiği önemi vurgulaması katılımcıların şüpheye düşmesini engelleyecektir. Aynı zamanda katılımcılarının araştırmaya vermiş olduğu katkılara işaret etmesi²⁴ güven duygusunu pekiştirebilir. Özellikle görüşme süresinin daha uzun olduğu araştırmalarda araştırmacıların katılımcıları yargılayıcı ifadeler kullanması ya da bu yönde sorular sorması katılımcıları rahatsız ederek güven duygusunu azaltabilir. Katılımcılar bu noktada savunma pozisyonuna geçerek araştırmanın amacından uzaklaşılabilir. Zaman zaman katılımcılar araştırmacıların özel yaşamıyla ilgili sorular sorulabilir bu sorular bazen araştırmacı ve katılımcıyı birbirine yaklaştırırken²⁵ bazen de uzaklaştırır. Özellikle araştırmacının kendisinin dâhil olmadığı, “yabancı” olduğu bir örneklem grubuyla çalışması bu kişisel sorulara yanıt verilmesini güçleştirebilir. Araştırmacının örneklem grubu ile ilgili daha önceden bilgiye sahip olması, eğilimlerini, düşüncelerini tanıması, katılımcılarına dair bir ön bilgi ile çalışmaya başlamış olması bu kişisel gibi görünen ama kurulan güven ilişkisinin olumlu ya da olumsuz olarak etkileyebilen soruların da üstesinden gelmesinde yardımcı olacaktır. “Yabancı” olma hali katılımcıların araştırmacıları kışkırtma davranışını da beraberinde getirebilir. Karşıt olarak konumlandırmak, küçümsemek, iğneleyici sorular sormak bu kapsamda değerlendirilebilir. Araştırmacıların tüm bu süreçlere hazırlıklı olması gerekmektedir.

Bu araştırmada görüşmecinin öğretim üyesi olması, görüşme öncesi etik kurul izninin alındığının ifade edilmesi ve verilerin sadece bilimsel amaçlarla kullanılacağını ifade edilmesi yukarıda ifade edilen anlayıcı yaklaşım, yargılayıcı tutumdan uzak olma ve tebliğci rolünden uzak durma tutumu katılımcıların güvenini kazanmak için yeterli olmuştur. Bu noktada görüşmecinin görüşme öncesi karşılaşmada gerçekleştirdiği ilk iletişim, beden dili vb.nin de etkili bir unsur olduğu ifade edilmelidir. Ancak bu konularda özen gösterilse bile katılımcılardan bazılarında bir önyargının olabileceği gözden ırak tutulmamalıdır. Nitekim bazı katılımcılarda araştırmacının tutumu ne olursa olsun “dine inanamayanların yeterince zeki olmadığı” “açıklayamadığı-sorgulamaktan kaçındığı bazı konularda inanmayı tercih ettiği” vb. önyargılı tutumlar araştırmacıya ifade edilmiştir.

4. Katılımcıların Geri Bildirimleri

Bu araştırmada hazırlanan soruların çalışıp çalışmadığını tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen görüşmelerden yola çıkarak sorular üzerinde bazı revizeler gerçekleştirilmiştir. Öncelikle nitel araştırmalarda kullanılacak

²⁴ Bu bir çeşit müteşekkik olma hali olarak ifade edilebilir.

²⁵ Örneğin aynı derneğe üye olmak, aynı kitapları okumak gibi.

ölçme araçlarının çoğunlukla araştırmacı tarafından konuya ve çalışma grubuna özel geliştirilen araçlar olması, standart ölçme araçlarının sağladığı avantajlardan yoksun olma sonucunu doğurur. Bu durumu aşmanın yollarından biri araştırmacının yapacağı hazırlık yanında hem konu hem de yöntemle ilgili deneyimdir. Ancak bunlar yanında nitel araştırmalarda, araştırma materyallerinin geliştirilmesi ve düzenlenmesi, ön yargı düzeyinin kontrol altına alınması, soruların çerçevesinin netleştirilmesi, araştırmada veri toplamak için gerekli zamanı tahmin ederek veri toplama planlarını düzenlemek, soruların anlaşılabilirliğini görmek, soruların birbiri ile ilişkilendirilmesini sağlamak ve araştırma prosedürüne adapte olmak (Creswell, 2013) amacıyla pilot çalışmanın gerçekleştirilmesi kritik bir önemdedir.

Bu araştırmada katılımcılarla yapılan görüşmeler sırasında ortaya çıkan araştırmacı deneyimi ve görüşmelerden sonra yapılan değerlendirmelerden yola çıkılarak sorularda bazı revizeler yapılmıştır.

İlk olarak ateist, deist ve agnostik bireylerle yapılacak görüşmeler için yapılan literatür çalışması, araştırma ekibinin kendi arasındaki toplantılarda yapılan değerlendirmeler ve uzman görüşleri doğrultusunda hazırlanan soruların, görüşmeleri gerçekleştiren araştırmacının kanaatine göre genel anlamda olguyu ölçücü, nitelikli bir veri toplama aracı olduğu değerlendirilmiştir. Ancak nitel araştırmaların doğası gereği görüşmeler esnasında ortaya çıkan bazı özel durumlar da olmuştur.

Bu konudaki deneyimi görüşme sırasında ortaya çıkan durumlara göre “görüşme sürecine ilişkin konular” ve “sorularla ilgili revizeler” olarak ikiye ayırmak mümkündür. Görüşme sürecine ilişkin konular şu şekildedir; metin içinde birkaç defa dile getirildiği gibi nitel araştırmalarda görüşmeler sırasında “görüşmecinin tecrübesi, dikkati ve katılımcıya karşı tutumunun” çok önemli olduğu görülmüştür. Normal şartlarda görüşmeci görüşmesinin daha önce yaptığı planlamaya bağlı olarak soruları belirli bir sıra ile sormaktadır. Ancak görüşme sırasında katılımcının cevap verme biçimi araştırmacının anlık olarak görüşmeyi yeniden kurmasını, araştırmanın genel amacını tehlikeye atmayacak biçimde süreç yönetimini yeniden tasarlamasını gerekli kılabilir. Zira katılımcının önceliğine, sorulara cevap verme biçimine, konuşma isteğine, konuya ilgisi ve hâkimiyetine göre soruların sıralaması değişebilmektedir.

Sorularla ilgili revizeler²⁶ bağlamında dile getirilecek hususlar da

²⁶ Metnin sonunda ek olarak verilen sorular araştırma için gerçekleştirilen yüz yüze, online görüşmeler ve yapay zekâ testi sonrası gerçekleştirilen değerlendirmeler sonrası

şunlardır; araştırmacıların ilk planlamasında inançla ilgili bir araştırmada kötülük problemi ile ilgili bir sorunun inanç konusunda sorgulama yapan ve inanç değişimi yaşayan bireylerle gerçekleştirilen bir görüşmede yer alması gerektiği ortaya çıkmıştır. İkinci olarak görüşmeler sırasında katılımcıların gerçekleştirdikleri sorgulama ve yaşadıkları değişimin kritik aşamasının ne zaman gerçekleştiği ile ilgili bir soru sorulmasının gerekliliği görülerek sorulara (inanç değişiminizde kritik aşama ne zamandır vb.) konuyla ilgili bir sorunun eklenmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Gerçekleştirilen görüşmelerden yola çıkılarak inançsızlığa yönelmede kritik eşik “üniversiteden” ziyade “lise” olarak görünmektedir. Sorular içinde yer alan “Gelecekte dinin rolü ne olacak?” sorusundaki “dinin rolü” ifadesinin katılımcılar tarafından yeterince anlaşılmadığı ve bunun yerine “dinin durumu” ifadesinin daha açıklayıcı olduğu görülerek soru bu şekilde revize edilmiştir.

Bu metinde görüşmelerin doğrudan analizine yer verilmemektedir. Ancak metnin bu bölümünde araştırmacı deneyimi bağlamında incelenen olgunun katılımcılar tarafından anlaşılma biçiminin yöntem bilimsel katkısı açısından değerlendirilmesi faydalı olacaktır. Katılımcıların deizm, ateizm ve agnostisizm ile ilgili yaklaşımları ve buraya götüren yol hakkında şu değerlendirmeler yapılmıştır:

- Araştırmacının görüşmelerden elde ettiği deneyime göre deizm, ateizm ve agnostisizm ayrı inanç tutumu ve birey için inancını tanımlayan ayrı kimlik tanımı olsa da katılımcılar tarafından çoğu durumda “yeterince ayrıştırılmamış bir tutum” gibi görünmektedir. Daha açık ifade ile Türkiye’de üniversite gençliği arasında İslam dışı inanç tutumları arasındaki sınırlar oldukça muğlak görünmektedir. Kendisini agnostik ya da deist olarak tanımlayanlar arada “ateist iken” gibi ifadeler kullanmakta, aynı görüşme içerisinde katılımcılar kendini deist, ateist ya da agnostik olarak niteleyebilmektedirler. Ancak araştırma deneyimi ile sınırlı olmak üzere, bahsi geçen inanç-inançsızlık türünü benimseyen bireylerin deneyimleri; “agnostiklerin genellikle entelektüel sorgulamadan kaçınma” “deistlerin inançsız yaşamayacağını düşünmekle birlikte dini pratikleri yerine getirme konusunda zorlanma hali içinde olma” tutumuna sahip oldukları şeklinde nitelenebilir. Diğer taraftan deizm başka araştırmalarda da dile getirildiği gibi (Sönmez, Kıyıcı, ve Yıldız 2017:81; Zavalı ve Şahin

nihai sorulardır. Bu kısımda ve metnin daha önceki kısmında ana metinde ve dipnotlarda tartışılan hususlar soruların oluşumu ile ilgili süreci ortaya koymaktadır.

2018) daha önce dini inanca sahip bireylerin ateizme geçişinde bir durak olarak görünmektedir. Ateistlerin inancı diğerlerine göre daha fazla karar bulmuş görünmektedir. Bu araştırma ile sınırlı olmak üzere inanç değişiminde kritik bir nokta da teizmden inançsızlığa geçişte *Ehli Sünnet* çizgisi açısından bakıldığında “uç” olarak görülebilecek bazı dini tutumların inançsızlığa geçişte bir basamak olmasıdır. Buna göre katılımcılardan bazıları, önce *Selefilik*, *Kur’ancılık* vb. eğilimlere yöneldiklerini daha sonra inançsızlığa yöneldiklerini ifade etmişlerdir. İnanç noktasında dile getirilmesi gereken diğer bir tespit ise konuyla ilgili genel kanaatin aksine katılımcılar dikkatli bir şekilde bilim ile dini ayırmakta, bilimi, dini yalanlayan bir şey olarak görmek yerine bir teori olarak görmektedirler.

C. Yapay Zekâ Ateist, Deist, Agnostik Olursa: Yapay Zekâ Teknolojileri ile Görüşme Yapmanın İmkân ve Sınırlılıkları

Buraya kadar çalışmanın temel vurgularından ilki olan inanç-inançsızlık konusunda gerçekleştirilmiş olan bir araştırma örneğinden hareketle nitel bir soru formunun nasıl hazırlandığı ve saha sürecinin nasıl gerçekleştirildiği araştırmacının deneyimleri de dâhil edilerek kapsamlı bir şekilde sunulmuştur. Bu noktada ise akademik çalışmalarda kullanımı giderek yaygınlaşan online veri toplama sürecinin bir parçası olarak görülebilecek yapay zekâ botlarının araştırmada hangi amaçla kullanıldığı, elde edilen sonuçlar ve yapılan değerlendirmelere yer verilmiştir.

Çalışmada yapay zekâ ile görüşme sorularının işlerliği test edilerek yapay zekânın nitel görüşme tekniğinde veri üretimi süreçlerine ne tür katkılar sağlayabileceğini ortaya koymak amaçlanmıştır. Böylece görüşme tekniği kapsamında yapay zekânın yöntemsel olarak kullanılabilirliği sorgulanmış, sınırlılıkları ve olanakları üzerinden genel bir değerlendirme yapılmıştır. Bu yönüyle yapay zekâ teknolojilerinin veri toplama sürecindeki potansiyel rolleri yöntemsel bağlamda tartışmaya açılmıştır.

Yapay zekâ (YZ), nitel araştırmalar ve özellikle görüşme yöntemlerinde görüşmeci olarak kullanılma potansiyeline sahiptir. Bu potansiyel, YZ'nin dil işleme, duygu analizi ve öğrenme yetenekleri gibi alanlardaki gelişmeler sayesinde artmaktadır. YZ tabanlı sistemler, standartlaştırılmış soruları yönlendirme, katılımcıların yanıtlarını kaydetme ve hatta belirli ölçüde doğal dilde yanıtları analiz etme yeteneğine sahip olabilir (Liu vd. 2023). YZ'nin görüşmeci olarak kullanılmasının bu gibi avantajlarının yanında dezavantajları da vardır. YZ'nin araştırmalarda kullanılmasının avantajları; tutarlılık ve objektiflik, verimlilik, erişilebilirlik,

yenilikçi veri analizidir.²⁷ YZ kullanımının dezavantajları ise; subjektif verilerin anlaşılmasında, etkileşim kalitesinin düşük olması, etik ve gizlilik endişeleri, karmaşıklık ve yanılgılar şeklinde sıralanabilir.²⁸ Bu araştırmada yapay zeka bir veri işleme aracı değil, katılımcı olarak kullanılmıştır. Yapay zekaya insan katılımcılara yöneltilen sorular sorulmuş ve yanıtları incelenmiştir. Bu yaklaşım ile yapay zekanın verdiği yanıtların insan bakış açısını ne ölçüde yansıttığının anlaşılması hedeflenmiştir. Yapay zeka bir veri toplama ya da analiz aracı olarak değil, cevap veren bir katılımcı olarak ele alınmıştır. Ancak bu durumda yapay zekanın etik açıdan insan bir görüşmeci ya da birey gibi değerlendirilmemesi gerektiği unutulmamalıdır. Araştırmanın hedeflerinden biri, yapay zekanın belli sorulara nasıl yanıtlar ürettiğini ve bu yanıtların katılımcıların cevaplarıyla nasıl benzerlik ya da farklılık gösterdiğini incelemektir. Öte yandan bu çalışmada, yapay zeka belirli bir rol çerçevesinde eğitilmesi yoluyla ateist, deist, agnostik gibi farklı inanç ve inanma eğilimlerine ilişkin görüşler sunması da sağlanmıştır. Ancak yapay zekanın verdiği yanıtların özgünlük açısından belirli sınırlar dâhilinde olduğu da vurgulanmalıdır. Yanıtlar, yapay zekanın önceden belirlenmiş bilgi kaynakları ve algoritmalar üzerinden üretildiği için, insan katılımcılarda bulunabilecek kişisel deneyimler ve duygusal öğeler içermemektedir. Bu nedenle yapay zekanın tamamen özgün yanıtlar verdiği söylenemez. Yanıtlar, belirli bilgi setleri ve metodolojik kısıtlamalar çerçevesinde oluşturulmaktadır. Ayrıca bu süreçte yapay zekaya herhangi bir insan müdahalesi yapılmamış, yalnızca algoritmik yapısı doğrultusunda ürettiği yanıtlar değerlendirilmiştir. Bu sınırların açık bir şekilde belirtilmesi, yapay zeka ile yürütülen çalışmalarda etik ve metodolojik doğruluğun sağlanmasına önemli bir katkı sunmuştur.

Araştırma sorularının üç ayrı yapay zekâ botu tarafından cevaplandırılması istenmiş, bu amaçla ateist, deist ve agnostik yapay zekâ botu eğitilmiştir. Deist genç (DG) ve DeistGPT'den²⁹ alınan cevapların içerik analizi yapıldığında, bu iki görüşmede benzerlik ve farklılıkların olduğu görülmektedir.³⁰ Her iki görüşmeci de inançlarını sorgulama sürecinden geçmişlerdir. DG, dini ve inançları sorgulama sürecine kendi kişisel deneyimleri ve çevresel faktörlerle başlamıştır ancak DeistGPT deist olma

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. (Suen, Chen, ve Lu 2019; Vikas, Tomer, ve Panwar 2023)

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. (Burger vd. 2023; Devi vd. 2023; Vinod vd. 2022)

²⁹ Yapay Zekâ Botu.

³⁰ Metnin bu bölümünde YZ ile yapılan görüşmelerin içeriği ile araştırmacının kendini deist, ateist ve agnostik olarak tanımlayan bireylerle yaptığı görüşmeler karşılaştırılmış ve karşılaştırmalı bir yöntemle metin içinde sunulmuştur.

sürecini bilimsel ve felsefi düşüncelerle açıklamaktadır. Her iki görüşmeci de Tanrı'nın varlığına inanmakta, Tanrı'nın dünyaya müdahale etmediğini savunmaktadırlar. Benzer şekilde bilimin evrenin işleyişini açıklamada önemli olduğunu ve deizmin bu bilimsel açıklamalarla uyumlu olduğunu düşünmektedirler. DG, ailesinin dinî baskı yapmadığını, DeistGPT ise ailesinin geleneksel dinî değerlere sahip olduğunu ancak kendi inançlarını şekillendirmekte özgür bırakıldığını vurgulamaktadır. Genel olarak gençlerin dini inançları büyük ölçüde bireyselleşmiş olup, çocuklukta aldıkları dini eğitim ile mevcut dini katılımları veya inançları arasında zayıf bir ilişki bulunmaktadır (Arnett ve Jensen, 2002). Gençler genellikle dini kurumlara karşı şüpheci bir tutum sergilemektedir (Madge ve Hemming, 2017). DG, cinsel yönelimi ve bunun dini inançları üzerindeki etkisi hakkında detaylı kişisel fikirlerini paylaşırken, DeistGPT bu tür kişisel fikirlere değinmemiş daha genel bir bakış açısıyla inançlarını açıklamıştır. DG özellikle Kur'an ve Hz. Muhammed'in hayatına dair sorgulamalar yaparak vahiy konusunda şüphelerini ifade etmiş ancak DeistGPT detaylı bir sorgulama sürecine değinmemiştir. DG toplumda karşılaştığı zorbalık ve dışlanma konularına değinirken DeistGPT ise bu tür kişisel durumlara değil, genel olarak deistlerin çoğunluğu Müslüman olan bir toplumda yaşayabileceği zorluklara değinmiştir. DG, ölüm ve ölüm sonrası hakkında kesin bir inancı olmadığını ve hesap verme düşüncesine inanmadığını belirtmektedir. DeistGPT ise ölümün doğal bir süreç olduğunu kabul etmekle beraber ölüm sonrası hayat hakkında net bir görüşe sahip olmadığını ifade etmektedir. Her iki görüşmeci de bilim ilerledikçe dinin rolünün dönüşeceğini savunsa da DeistGPT daha genel ve soyut bir çerçevede kalmış, DG ise gelecekte insanların dine olan inançlarının azalacağına dair daha belirgin bir öngöründe bulunmuştur. Özetle; DG ve DeistGPT, deist inançları ve bilimle olan ilişkileri konusunda benzer görüşlere sahip olsalar da kişisel deneyimlerin ve çevresel faktörlerin inançlarını şekillendirmede oynadığı rol açısından farklılık göstermektedirler. DG, daha çok kendi yaşam tecrübeleri ve toplumla olan tecrübeleri üzerinden inançlarını ifade ederken, DeistGPT daha soyut ve genel bir perspektif sunmaktadır. Bu farklılıklar, inançların bireysel ve toplumsal yapıyla nasıl şekillendiğini ve bu süreçlerin kişisel tecrübelerle nasıl farklılaşabildiğini göstermektedir.

Agnostik genç (AgG) ve AgnostikGPT'den³¹ alınan cevapların içerik analizi yapıldığında, her iki görüşmeci de dini inançları sorgulamış ve bu sorgulamaların sonunda agnostik bir yaklaşıma sahip olmuşlardır. AgG lise

³¹ Yapay Zekâ Botu.

döneminde evrim teorisi ile ilgili sorularla karşılaşarak dini sorgulamaya başlamıştır. AgnostikGPT ise dinlerin çeşitliliği ve bilimsel açıklamalarla dini şüpheler geliştirmiştir. AgG, dini inançları nedeniyle toplumsal baskı yaşadığını ve dışlandığını belirtmiştir. Benzer şekilde AgnostikGPT de çoğunluğu Müslüman olan bir toplumda yaşamının zorluklarından bahsetmektedir. Benzer şekilde ABD'de yapılan bir araştırma, kendini ateist veya agnostik olarak tanımlayan dindar olmayan kişilerin, inançlarından dolayı ayrımcılığa maruz kalma olasılığının daha yüksek olduğunu gösteriyor (Cragun vd. 2012). AgG, dindar bir ailede büyüdüğünü ve ailesinin dini eğitim konusunda baskıcı olduğunu belirtmiştir. Tarikat yurtlarında kaldığını ve bu sürecin inançlarını nasıl etkilediğini detaylandırmıştır. AgnostikGPT, ailesinin dini inançlarını destekleyici olduğunu ifade ederek belirli bir dini baskıdan bahsetmemiştir. Daha genel bir dini ve felsefi eğitim süreci geçirdiğini ifade etmiştir. Sonuç olarak AgG, bilimsel teorilerle dini inançlarını uzlaştırmaya çalışırken AgnostikGPT bilimsel açıklamaların din üzerindeki etkisini daha geniş bir yaklaşımla ele almıştır.

Ateist genç (AG) ve AteistGPT'den³² alınan cevapların içerik analizi yapıldığında, bu iki görüşmede benzerlik ve farklılıkların olduğu görülmektedir. Her iki görüşmede de inançsızlık ortak bir temadır. Her iki kişi de dini inançların mantıklı olmadığını ve bilimsel açıklamaları daha ikna edici bulduklarını belirtmektedir. Genç İngiliz ateistler, anlatılarında merkezi bir rol oynayan ilerlemeye, bilime, eşitliğe ve özgürlüğe olan inançla kimliklerini zaman ve deneyim yoluyla geliştirirler (Catto ve Eccles, 2013). Her iki bireyin ailesi, onların dini inançlarını sorgulamalarına ve ateist olmalarına karşı baskıcı bir tutum sergilememiştir. Aile ve sosyal çevreleri tarafından önyargıya veya eleştiriye maruz kalabileceklerini düşünmüşlerdir. AG, toplu ibadetlere zaman zaman katıldığını ve dini yaşantıları denediğini belirtirken, AteistGPT daha kesin bir şekilde dini yaşantıları tecrübe etmediğini ifade etmektedir. Benzer bir çalışmaya göre ateist, agnostik ve deist gençler arasında inanç ve tecrübelerde büyük çeşitlilik gözlemlenmiştir (Madge ve Hemming, 2017). Bu gençler arasında bazıları Tanrı'ya belirli bir düzeyde inanç belirtirken, diğerleri tamamen inançsızdır (Beltrán ve Rodríguez, 2023). AG, ergenlik döneminden itibaren dini inançlarını sorgulamaya başladığını ve bu süreçte çeşitli deneyimler yaşadığını anlatmaktadır. Ayrıca diğer insanların dini inançlarına karşı saygılı olduğunu ve bu konuda tartışmalara girmekten kaçındığını belirtmektedir. AG Tanrı inancını mantıklı bulmadığını, AteistGPT ise Tanrı

³² Yapay Zekâ Botu.

inancını reddetmesinin nedenlerini daha genel çerçevede ele almaktadır. AG, bilimin dinlere göre daha güncel ve mantıklı olduğunu, dinlerin sabit ve değişmez olduğunu ifade etmektedir. AteistGPT ise bilimin sürekli sorgulayıcı ve güncellenebilir olduğunu vurgulamaktadır. AG, İslam coğrafyasındaki sorunların insanların dini inançlardan uzaklaşmasına neden olduğunu, gelecekte ateizmin artacağını öngörmektedir. Bu konuda AteistGPT daha farklı bir bakış açısı geliştirmektedir. Ona göre bilimin gelişmesiyle birlikte dinin toplumsal etkisi değişecektir. Dinin manevi ve kültürel bir rol oynamaya devam edeceğini ancak daha metaforik veya sembolik olarak yorumlanacağını belirtmektedir. Özetle; her iki görüşmede de dini inançsızlık ve bilime olan güven ön planda olup, ailelerin tutumları ve sosyal çevrelerin etkisi önemli yer tutmaktadır. AG, kişisel deneyimlerine daha fazla vurgu yaparken, AteistGPT daha genel ve yapılandırılmış cevaplar vermektedir. Bu karşılaştırma, ateist bireylerin dini inançlar ve bilim hakkında benzer düşüncelere sahip olabileceğini ancak kişisel deneyim ve ifade biçimlerinde farklılıklar gösterebileceğini ortaya koymaktadır.

Yapay zekanın bir insan gibi değerlendirilmesi, etik açıdan oldukça karmaşık bir sorundur. Araştırmalarda, yapay zeka tarafından verilen yanıtlar ile insan katılımcıların verdiği yanıtlar arasındaki farklar ve bu farkların araştırma bulgularını ne ölçüde etkileyebileceği önemli bir soru olarak ele alınmalıdır. Bu tür etik değerlendirmeler, araştırmanın metodolojik bütünlüğünü korumak ve yapay zekanın bu süreçlerde kullanım sınırlarını belirlemek için büyük önem taşır. Böylece yapay zekanın insan katılımcıların yerine geçmesinin yaratabileceği sorunlar ile yapay zekaya dayalı sonuçların geçerliliği daha net bir şekilde değerlendirilebilir. Sonuç olarak, YZ'nin görüşmeci olarak kullanılması, nitel araştırmalarda önemli fırsatlar sunarken, uygulamanın etkinliği ve uygunluğu araştırmanın amaçlarına, konusuna ve bağlamına bağlı olarak değerlendirilmelidir. İnsan araştırmacıların deneyimi, sezgisi ve esnekliği ile YZ'nin hızı, objektifliği ve veri işleme kabiliyetlerinin birleştirilmesi, araştırma süreçlerini zenginleştirebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada sosyal bilimler alanında yaygın olarak kullanılan nitel görüşme tekniğinin adımları, alan pratikleriyle birlikte analiz edilmiştir. Türkiye’de nitel araştırma yöntemleri üzerine birçok yayın bulunmakta, bu yayınlar veri toplama ve analiz tekniklerine dair yeterli bilgi sunmaktadır. Ancak bu yayınların büyük bir kısmı, yöntemin sahada nasıl uygulandığına dair araştırmacı deneyimlerine dayalı örneklerden yoksundur. Bu çalışma,

gençlik ve farklı inanç eğilimleri araştırmasından hareketle, görüşme tekniğinin hazırlanması ve uygulanma süreci ile bu süreçte yapay zekânın nasıl ve ne amaçla kullanıldığını ele almaktadır. Bu bağlamda, yapay zekâ görüşmeci rolü üstlenmiş, insan katılımcılara yöneltilen aynı sorulara cevaplar üretmiş ve bu cevaplar aracılığıyla hem soruların işlerliği hem de yapay zekâ araçlarının nitel araştırmalarda görüşmeci olarak kullanım potansiyeli değerlendirilmiştir. Çalışmanın amacı, görüşme verilerinin içerik analizini yapmak değil; görüşme sürecinin tasarlanması, yürütülmesi ve bu sürece yapay zekânın katılımcı olarak dâhil edilme biçimini yöntemsel açıdan tartışmaktır. Bu sayede, yapay zekânın nitel görüşme teknikleri içinde kullanılabilirliğine ilişkin olanak ve sınırlılıklar ortaya konmaya çalışılmıştır.

Yapay zekânın görüşmeci olarak kullanılması, din sosyolojisi içinde yenilikçi bir yöntemsel girişim olarak değerlendirilmektedir. Ancak din sosyolojisi, insanın manevi deneyimlerine ve sembolik etkileşimlere dayandığı için, yapay zekânın bu deneyimleri yansıtmaya kapasitesi sınırlı kalmaktadır. YZ araçları, veri üretme süreçlerini hızlandırma ve standardize etme açısından avantaj sunsa da katılımcıların duygusal, kültürel ve dini bağlamda özgün deneyimlerini anlayıp yorumlamada yetersiz kalabilmektedir. Sözü edilen bu sınırlılıklar özellikle YZ araçlarının katılımcı olarak kullanılmasının planlandığı araştırmalarda mutlaka göz önünde bulundurulması gereken önemli hususlardır.

Creswell, nitel araştırmaları “incecik iplik, birçok renk, farklı doku ve çeşitli malzemelerin birleşiminden oluşan girift bir kumaş”a benzetmektedir. Ona göre nitel araştırmalarda kullanılan desenler birbirinden farklı olsa da tüm araştırmacılar bu kumaşı dokuma çabasında ortaklaşırlar (Creswell, 2013: 42). Zaman ve maliyet açısından bazı dezavantajlara sahip olmasına rağmen, nitel desenlerin büyük çoğunluğunda en sık başvurulanan teknik görüşmedir. Görüşme tekniği, araştırmacıya hem farkında olunmayan durumlar hakkında bilgi edinme hem de bilinenlere alternatif açıklamalar getirme imkânı sunar (Glesne, 2012: 150). Bu potansiyelden etkili şekilde yararlanabilmek, görüşme sorularının özenle hazırlanması ve tekniğin araştırma amacına hizmet edecek biçimde uygulanmasıyla mümkündür. Kullanılan desenin yapısı, soruların içeriği ve uygulama sürecine dair öncelikleri değiştirebilir. Ancak görüşme tekniği tamamen standardize edilemese de belli bir yol haritası izlemek, özellikle genç araştırmacılar için önemli bir kolaylık sağlar. Bu çalışma, böyle bir yol haritasının kesin ve kapsayıcı bir modeli değildir. Aksine, saha uygulamaları sırasında ortaya çıkan çok sayıda belirsizliğe ve yanıtsız soruya dikkat çekmektedir. Deneyimlenen süreç, yazılı yöntemlerle birebir örtüşmeyebilir. Bu durum,

nitel araştırmaların hem ortak adımlar barındırdığı hem de her araştırma için kendine özgü dinamikler taşıdığı gerçeğini görünür kılmaktadır.

Sahaya erişimden görüşmelerin yapılmasına kadar geçen süreç bazen ya da çoğu anda araştırmacı için bir labirent gibi görülebilir ancak “yöntem ve yönteme ilişkin” güzergahların daha çok anlatılması, aktarılması benzer bir labirentin içerisinde yönünü bulmaya çalışan diğer araştırmacılar için ne denli yol gösterici olabileceği bu çalışma ile gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. “Sahada ne/neler oluyor?” sorusuna hem araştırmacının saha deneyimleri hem de görüşmecilerin geri bildirimlerini içerecek şekilde yanıt verilmesi alanın seçimi ve kurulan ilk diyaloglardan alandan ayrılincaya kadar geçen sürede araştırmacının farklı maharetlere sahip olmasını gerektirdiği gözler önüne serilmiştir. Başkalarının yaşamına tanıklık etmek, onların hikâyelerini dinlemek, bir arada olmak, birlikte deneyimlemek nezaket, güven, anlayış gerektirmektedir. Metinde de işaret edildiği üzere bu öğrenilebilir beceriler üzerine de değerlendirme yapılmasına imkân veren bu araştırma nitel araştırma sürecinin tüm karmaşası, çelişkileri ile “stabil” olmayan yönlerini hatırlamaya ve açıklamaya olanak sağlamıştır. Bununla birlikte araştırma, saha deneyimlerinin görüşmecilerin geri bildirimleri ve duygularını da içermesi bakımından alandaki farklı sesleri duymamıza da izin vermiştir. Alan araştırmalarında genelde dışarıda tutulan/tutulması uygun görülen bu “tali” konular bu araştırmanın en özgün yanını oluşturmaktadır. Ayrıca görüşme sürecinde karşılaşılan zorluklar ve araştırmacı deneyimlerinin paylaşılması, uygulayıcılar için pratik bilgiler sunmakta ve benzer çalışmalarda karşılaşılabilecekleri sorunlar hakkında fikir vermektedir.

Çalışmada vurgulanan diğer husus, yapay zekâ destekli sistemlerin nitel görüşme sorularına verdiği yanıtların sistematik biçimde incelenmesidir. Bu doğrultuda araştırmacı(lar), yapay zekânın görüşmeci rolünde nasıl bir performans sergilediğini değerlendirmiş ve bu yanıtları, insan katılımcılardan elde edilen verilerle karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir. Değerlendirme süreci yalnızca görüşme sorularının işlerliğine odaklanmamış aynı zamanda yapay zekâ teknolojilerinin nitel araştırmalara katkı sağlayabileceği alanlar ile insan deneyimini aktarmada yetersiz kalabileceği yönler de dikkate alınmıştır. Yapay zekânın insan katılımcıların yerini alıp alamayacağına dair kesin bir yargıya varılmamış olmakla birlikte, araştırma süreci boyunca elde edilen bulgular bu teknolojinin nitel veri toplama süreçlerine ne ölçüde ve nasıl entegre edilebileceğine dair somut göstergeler sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, yapay zekâ temelli araçların sosyal bilimlerdeki yöntemsel kullanımına ilişkin düşünsel zemin oluşturan

ve tartışma imkânı barındıran örnek bir uygulama olarak değerlendirilmektedir.

Hakem: Dış, Bağımsız.

Teşekkür:

-

Beyanname:

1. Özgünlük Beyanı:

Bu çalışma Sakarya Üniversitesi ve Türkiye Diyanet Vakfı desteğiyle yürütülen "Gençlerin İslam'a İnanma Düzeyleri ve İnanç Sorunlarıyla Aile Kurumunun İlişkinin İncelenmesi" projesi kapsamında üretilmiştir.

2. Yazar Katkıları:

Fikir: Aİ-YET; **Kavramsallaştırma:** SV-TE; **Literatür Taraması:** SV-TE; **Veri Toplama:** Aİ-MÇ; **Veri İşleme:** Aİ-TE-YET; **Analiz:** Aİ-MÇ; **Yazma – orijinal taslak:** Aİ-TE; **Yazma – inceleme ve düzenleme:** Aİ-TE-SV-YET-MÇ.

3. Etik Kurul İzni:

Bu çalışma için etik kurul izni, Sakarya Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun 11.10.2023 tarihli ve 62 numaralı kararı ile alınmıştır.

4. Finansman/Destek:

Bu çalışma herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

5. Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

KAYNAKÇA

- Abbott, Dena M., Debra Mollen, Jessica A. Boyles, ve Elyxcus J. Anaya. 2022. "Hidden in plain sight: Working class and low-income atheists". *Journal of Counseling Psychology* 69(1):37-50. doi: 10.1037/cou0000562.
- Ağılkaya, Zuhale. 2010. "İntihar ve Din: İntihar Girişiminde Bulunanlar Üzerine Empirik Bir Araştırma". 1(38):173-202. doi: https://doi.org/10.15370/muifd.86904.
- Akmehmet Şekerler, Sibel. 2015. "Derinlemesine Görüşme". içinde *Nitel Araştırma: Yöntem, Teknik, Analiz ve Yaklaşımları*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Arnett, Jeffrey Jensen, ve Lene Arnett Jensen. 2002. "A congregation of one: Individualized religious beliefs among emerging adults". *Journal of*

- Adolescent Research* 17(5):451-67. doi: 10.1177/0743558402175002.
- Batak, Kemal. 2020. "Ateizm ve Türkiye". içinde *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı-IX Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm ve Nihilizm)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Bayyurt, Yasemin, ve Fatma Nevra Seggie, ed. 2015. *Nitel Araştırma: Yöntem, Teknik, Analiz ve Yaklaşımları*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Beltrán, William Mauricio, ve Lorena Peña Rodríguez. 2023. "Understanding the Reasons That Lead Young People in Bogota to Identify as Atheist and Agnostic". *Religions* 14(6):769. doi: 10.3390/rel14060769.
- Burger, Bastian, Dominik K. Kanbach, Sascha Kraus, Matthias Breier, ve Vincenzo Corvello. 2023. "On the use of AI-based tools like ChatGPT to support management research". *European Journal of Innovation Management* 26(7):233-41. doi: 10.1108/EJIM-02-2023-0156.
- Büyüköztürk, Şener, Ebru Kılıç Çakmak, Özcan Erkan Akgün, Şirin Karadeniz, ve Funda Demirel. 2013. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. 14. bs. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Catto, Rebecca, ve Janet Eccles. 2013. "(Dis)Believing and Belonging: Investigating the Narratives of Young British Atheists". *Temenos - Nordic Journal for the Study of Religion* 49(1). doi: 10.33356/temenos.8616.
- Cevizci, Ahmet. 1999. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. 4. bs. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cragun, Ryan T., Barry Kosmin, Ariela Keysar, Joseph H. Hammer, ve Michael Nielsen. 2012. "On the Receiving End: Discrimination toward the Non-Religious in the United States". *Journal of Contemporary Religion* 27(1):105-27. doi: 10.1080/13537903.2012.642741.
- Creswell, John W. 2013. *Nitel Araştırma Yöntemleri*. 7. bs. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Devi, Swagatika, Angita Sarmah Boruah, Sadhana Nirban, Dushyant Nimavat, ve K. K. Bajaj. 2023. "Ethical Considerations in Using Artificial Intelligence to Improve Teaching and Learning". *Tuijin Jishu/Journal of Propulsion Technology* 44(4):1031-38. doi: 10.52783/tjjpt.v44.i4.966.
- Er, Nurhibe Büşra. 2022. "18-29 Yaş Grubunda Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Faix, T. 2014. "Semantics of Faith. Methodology and Results Regarding Young People's Ability to Speak about Their Beliefs". *Journal of Empirical*

Theology 27(1):36-56. doi: 10.1163/15709256-12341293.

Fjellfeldt, Maria. 2022. "Developing Long-Term Sustainable Collaborations between Welfare Providers That Support and Promote Child and Youth Mental Health in Sweden—A Qualitative Interview Study". *International Journal of Environmental Research and Public Health* 19(13):7730. doi: 10.3390/ijerph19137730.

Glesne, Corrine. 2012. "Kelimelerin Uçuşmasını Sağlamak: Görüşme Yoluyla Anlamak". içinde *Nitel Araştırmaya Giriş*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Gönç Şavran, Temmuz. 2018. "Araştırma Probleminin Oluşturulması ve Uygun Yöntem ve Tekniklerin Seçilmesi". içinde *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Güler, A., M. B. Halicioğlu, ve S. Taşkın. 2013. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Howlett, Marnie. 2021. "Looking at the 'field' through a Zoom lens: Methodological reflections on conducting online research during a global pandemic". *Qualitative Research* 22(3):1-16. doi: 10.1177/1468794120985691.

Huuskens, Lee M., Patrick C. L. Heaven, Joseph Ciarrochi, Philip Parker, ve Nerina Caltabiano. 2016. "Is Belief in God Related to Differences in Adolescents' Psychological Functioning?" *Journal for the Scientific Study of Religion* 55(1):40-53. doi: 10.1111/jssr.12249.

Iacono, Gio, Shelley L. Craig, ve Rachael Pascoe. 2021. "Critical Reflections and Reflexivity on Responding to the Needs of LGBTQ+ Youth in a Global Pandemic". *Qualitative Social Work* 20(1-2):479-86. doi: 10.1177/1473325020981080.

Kafalı, Hasan, ve Neriman Merve Eraslan. 2022. "Üniversite Gençliğinin İnanç Eğilimleri Üzerine Nitel Bir Araştırma". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9(3):1119-56. doi: 10.17859/pauifd.1204510.

Kayacan, Şeyma Nur. 2022. "Z Kuşağında Dini Şüphe". Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Kuş, Elif. 2012. *Nitel-Nitel Araştırma Teknikleri*. 4. bs. Ankara: Anı Yayıncılık.

Küçükaltı, Kasım. 2020. "Agnostisizm ve Nihilizm". içinde *Güncel Dinî Meseleler İstisare Toplantısı-IX Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm ve Nihilizm)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Liu, Pengfei, Weizhe Yuan, Jinlan Fu, Zhengbao Jiang, Hiroaki Hayashi, ve Graham Neubig. 2023. "Pre-train, Prompt, and Predict: A Systematic

- Survey of Prompting Methods in Natural Language Processing". *ACM Computing Surveys* 55(9):1-35. doi: 10.1145/3560815.
- Madge, Nicola, ve Peter J. Hemming. 2017. "Young British religious 'nones': findings from the Youth On Religion study". *Journal of Youth Studies* 20(7):872-88. doi: 10.1080/13676261.2016.1273518.
- Maxwell, Joseph A. 2018. *Nitel Araştırma Tasarımı: Etkileşimli Bir Yaklaşım*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Merriam, Sharan B. 2023. *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*. 3. bs. editör S. Turan. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Mueller, John A. 2012. "Understanding the Atheist College Student: A Qualitative Examination". *Journal of Student Affairs Research and Practice* 49(3):249-66. doi: 10.1515/jsarp-2012-6439.
- Muriithi Ndereba, Kevin. 2023. "Faith, Science, and Nonreligious Identity Formation Among Male Kenyan Youth". *Zygon®* 58(1):45-63. doi: 10.1111/zygo.12848.
- Nashwan, Abdulqadir J., ve Hana Abukhadajah. 2023. "Harnessing Artificial Intelligence for Qualitative and Mixed Methods in Nursing Research". *Cureus* 15(11). doi: 10.7759/cureus.48570.
- Nguyen-Trung, Kien. 2024. "ChatGPT in Thematic Analysis: Can AI Become a Research Assistant in Qualitative Research?"
- Odabaş, Ülkü. 2022. "Dini Danışmanlığın Konusu Olarak Gençliğin Değişen Tanrı Tasavvurları". Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çorum.
- Patton, M. Q. 2014. *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Qu, Sandy Q., ve John Dumay. 2011. "The Qualitative Research Interview". *Qualitative research in accounting & management* 8(3):238-64. doi: 10.1108/11766091111162070.
- Rubin, Herbert, ve Irene Rubin. 1995. *Qualitative interviewing: The art of hearing data*. California: Sage.
- Seidman, Irving. 2006. *Interviewing as qualitative research: A guide for researchers*. 3. bs. New York: Teachers College Press.
- Sonnenberg, Ronelle, Elsbeth Visser-Vogel, ve Harmen van Wijnen. 2016. "Reconstructing Faith Narratives: Doing Research on the Faith of Adolescents". *Journal of Youth and Theology* 15(1):23-43. doi: 10.1163/24055093-01501008.

- Sönmez, Vecihi, Burhaneddin Kıyıcı, ve Metin Yıldız, ed. 2017. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat.
- Spradley, James P. 1979. *The Ethnographic Interview*. California: Holt, Rinehart and Winston.
- Suen, Hung-Yue, Mavis Yi-Ching Chen, ve Shih-Hao Lu. 2019. "Does the use of synchrony and artificial intelligence in video interviews affect interview ratings and applicant attitudes?" *Computers in Human Behavior* 98:93-101. doi: 10.1016/j.chb.2019.04.012.
- Şentürk, Habil. 1997. "Dini İnancın Psikolojisi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (4):89-99.
- Tekin, Şeyma. 2019. "Üniversite Öğrencilerinin Dini Değerlere İlişkin Algıları (Eskişehir İli Örneği)". Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Telimen, Muzaffer. 2012. "Alevi Gençliği ve Ateizm (İstanbul ve Tunceli Örneği)". Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Tickle, Sarah. 2017. "Ethnographic research with young people: methods and rapport". *Qualitative Research Journal* 17(2):66-76. doi: 10.1108/QRJ-10-2016-0059.
- Tilley, Susan, ve Leanne Taylor. 2018. "Qualitative Methods and Respectful Praxis: Researching With Youth". *The Qualitative Report* 23(9):2184-2204. doi: 10.46743/2160-3715/2018.3482.
- Vikas, Tanuja Tomer, ve Rajneesh Panwar. 2023. "Ai-Enabled Interview Analysis: Unveiling Insights and Enhancing Decision-Making in Human Resource Management". *Interantional Journal of Scientific Research in Engineering and Management* 7(7).
- Vinod, Arjun C., A. Ananthakrishnan, A. R. Abhishek, S. Adithyan, ve Tintu Varghese. 2022. "Is Artificial Intelligence a Threat or a Benefit?" *International Journal of Engineering Technology and Management Sciences* 6(5):553-55. doi: 10.46647/ijetms.2022.v06i05.087.
- Weiss, Robert S. 1995. *Learning from strangers: The Art and Method of Qualitative Interview Studies*. New York: The Free Press.
- Yeşilyurt, Temel. 2020. "Deizmin Türkiye'deki Etki Boyutu". içinde *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı-IX Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm ve Nihilizm)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Yıldırım, Ali, ve Hasan Şimşek. 2011. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. 8. bs. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Zavalsız, Yusuf Sinan, ve Ensar Şahin. 2018. "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma / Approachs of Atheists and Deists to Religion: A Psycho-Sociological Research on University Students". *Journal of History Culture and Art Research* 7(2):567-99. doi: 10.7596/taksad.v7i2.1425.

EK 1: Ateizm Görüşme Soruları

Kendinizden bahseder misiniz?

(Yaşınız, Bölümünüz, Kaçıncı sınıftasınız? Sosyal Çevre (Kentsel, Kırsal)

Dinle/inançla ilgili ne düşünüyorsunuz?

1. İçinde yetiştirdiğiniz ailenizi dini/inanç bakımından nasıl görüyorsunuz?
2. Sizi yetiştirirken ebeveynlerinizin size karşı tutumları nasıldı? (Baskıcı, ilgisiz, demokrat vb.)
3. İnanç değişiminizi aileniz biliyor mu? Bundan dolayı aileniz sizi yargıladı mı? Siz bu tepkilere nasıl karşılık verdiniz? Yakın çevrenizdeki bireyler sizin ateist olduğunuzu biliyorlar mı? Aynı duruma etrafınızdakilerin tepkileri nasıl oldu?
4. Kendinizi hangi inanç türüyle tanımlıyorsunuz? (Deist, Ateist, Agnostik) Kişisel inançlarınızı nasıl tanımlarsınız ve bu inançlarınızın temel özellikleri nelerdir?
5. Bu inanç türünü seçmenizdeki etkenler ve sizi buna yönlendiren duygular nelerdir? (Sosyal medya, okunan kitaplar, etkisinde kalınan kişiler, siyasi partiler, siyasettekilerin dinle alakalı söylemleri)
6. Yaratıcı ile ilgili sizi şüpheyne düşüren konular hakkında bilgi verir misiniz?
7. Ateizm ve bilim arasındaki ilişki hakkındaki düşüncelerinizi paylaşabilir misiniz?
8. Evrenin var oluşunu ve işleyişini nasıl açıklıyorsunuz?
9. Evrim hakkında ne düşünüyorsunuz?
10. Ateizm ile ahlaki değerler arasındaki ilişki hakkında düşüncelerinizi paylaşabilir misiniz? Evrensel birkaç değerle çeşitlendirebiliriz yardımseverlik gibi...
11. Kendinizi güçsüz ve çaresiz hissettiğiniz durumlarda (afet, deprem, yakınınızın kaybı gibi) nasıl teselli buluyorsunuz?
12. İnsanüstü / doğaüstü / metafizik bir güce inanıyor musunuz? Şayet inanıyorsanız bu gücü nasıl tanımlar mısınız?
13. İncancınız hayatı anlama ve anlamlandırma noktasında nasıl bir rol oynuyor?
14. Çoğunluğu Müslüman olan bir toplumda yaşamının zorluk oluşturan yönleri nelerdir? Konuşabilir miyiz? (Dini tatiller, İslami gelenekler, çocukların yetiştirilmesi)
15. Çevrenizde ateist / deist/ agnostik olarak tanımlayanların arttığını düşünüyor musunuz, cevabınızın gerekçesi nedir? Deistler hakkında ne

düşünüyorsunuz?

16. Ölümle ilgili fikirleriniz nelerdir? Şayet inanıyorsanız ölümden sonraki hayat nasıl olacak?

17. Gelecekte dinin rolü ne olacak? Bilimin gelişmesiyle birlikte dinin rolünü nasıl görüyorsunuz?

18. Dinin (İslam ve diğer dinler) /inancın gelecekteki durumu hakkındaki düşünceleriniz nelerdir? (Hem kendi sahip oldukları inanç eğilimlerinin durumu ile ilgili hem de özelde İslam dini ile ilgili fikirleri, beklentileri, öngörülleri...)

EK 2: Agnostisizm Görüşme Soruları

Kendinizden bahseder misiniz?

(Yaşınız, Bölümünüz, Kaçınıcı sınıftasınız? Sosyal Çevre (Kentsel, Kırsal)

Dinle/inançla ilgili ne düşünüyorsunuz?

1. İçinde yetiştirdiğiniz ailenizi dini/inanç bakımından nasıl görüyorsunuz?

2. Sizi yetiştirirken ebeveynlerinizin size karşı tutumları nasıldı? (Baskıcı, ilgisiz, demokrat vb.)

3. İnanç değişiminizi aileniz biliyor mu? Bundan dolayı aileniz sizi yargıladı mı? Siz bu tepkilere nasıl karşılık verdiniz? Yakın çevrenizdeki bireyler sizin agnostik olduğunuzu biliyorlar mı? Aynı duruma etrafınızdakilerin tepkileri nasıl oldu?

4. Kendinizi hangi inanç türüyle tanımlıyorsunuz? (Deist, Ateist, Agnostik) Kişisel inançlarınızı nasıl tanımlarsınız ve bu inançlarınızın temel özellikleri nelerdir?

5. Bu inanç türünü seçmenizdeki etkenler ve sizi buna yönlendiren duygular nelerdir? (Sosyal medya, okunan kitaplar, etkisinde kalınan kişiler, siyasi partiler, siyasettekilerin dinle alakalı söylemleri)

6. Yaratıcı ile ilgili sizi şüpheye düşüren konular hakkında bilgi verir misiniz?

7. Agnostisizm ve bilim arasındaki ilişki hakkındaki düşüncelerinizi paylaşabilir misiniz?

8. Evrenin var oluşunu ve işleyişini nasıl açıklıyorsunuz?

9. Evrim hakkında ne düşünüyorsunuz?

10. Agnostisizm ile ahlaki değerler arasındaki ilişki hakkında düşüncelerinizi paylaşabilir misiniz? Evrensel birkaç değerle çeşitlendirebiliriz yardımseverlik gibi...

11. Kendinizi güçsüz ve çaresiz hissettiğiniz durumlarda (afet, deprem, yakınınızın kaybı gibi) nasıl teselli buluyorsunuz?

12. İnancınız hayatı anlama ve anlamlandırma noktasında nasıl bir rol oynuyor?

13. Çoğunluğu Müslüman olan bir toplumda yaşamının zorluk oluşturan yönleri nelerdir? Konuşabilir miyiz? (Dini tatiller, İslami gelenekler, çocukların yetiştirilmesi)

14. Türkiye’de kendini ateist/deist/ agnostik olarak tanımlayan bireylerin arttığını düşünüyor musunuz, cevabınızın gerekçesi nedir? Ateistler ve deistler hakkında ne düşünüyorsunuz?

15. Ölümle ilgili fikirleriniz nelerdir? Şayet inanıyorsanız ölümden sonraki hayat nasıl olacak?
16. Gelecekte dinin rolü ne olacak? Bilimin gelişmesiyle birlikte dinin rolünü nasıl görüyorsunuz?
17. Dinin (İslam ve diğer dinler) /inancın gelecekteki durumu hakkındaki düşünceleriniz nelerdir? (Hem kendi sahip oldukları inanç eğilimlerinin durumu ile ilgili hem de özelde İslam dini ile ilgili fikirleri, beklentileri, öngörülleri...)

EK 3: Deizm Görüşme Soruları

Kendinizden bahseder misiniz?

(Yaşınız, Bölümünüz, Kaçınıcı sınıftasınız? Sosyal Çevre (Kentsel, Kırsal)

Dinle/inançla ilgili ne düşünüyorsunuz?

1. İçinde yetiştirdiğiniz ailenizi dini/inanç bakımından nasıl görüyorsunuz?
2. Sizi yetiştirirken ebeveynlerinizin size karşı tutumları nasıldı? (Baskıcı, ilgisiz, demokrat vb.)
3. İnanç değişiminizi aileniz biliyor mu? Bundan dolayı aileniz sizi yargıladı mı? Siz bu tepkilere nasıl karşılık verdiniz? Yakın çevrenizdeki bireyler sizin deist olduğunuzu biliyorlar mı? Aynı duruma etrafınızdakilerin tepkileri nasıl oldu?
4. Kendinizi hangi inanç türüyle tanımlıyorsunuz? (Deist, Ateist, Agnostik) Kişisel inançlarınızı nasıl tanımlarsınız ve bu inançlarınızın temel özellikleri nelerdir?
5. Bu inanç türünü seçmenizdeki etkenler ve sizi buna yönlendiren duygular nelerdir? (Sosyal medya, okunan kitaplar, etkisinde kalınan kişiler, siyasi partiler, siyasettekilerin dinle alakalı söylemleri)
6. Vahiy, peygamberler ve kutsal kitaplar ile ilgili sizi şüpheye düşüren konular hakkında bilgi verir misiniz?
7. Deizm ve bilim arasındaki ilişki hakkındaki düşüncelerinizi paylaşabilir misiniz?
8. Evrenin var oluşunu ve işleyişini nasıl açıklıyorsunuz?
9. Yaratıcı evrene müdahale etmiyorsa evrende kurallar nasıl belirleniyor?
10. Evrim hakkında ne düşünüyorsunuz?
11. Deizm ile ahlaki değerler arasındaki ilişki hakkında düşüncelerinizi paylaşabilir misiniz? Evrensel birkaç değerle çeşitlendirebiliriz yardımseverlik gibi...
12. Kendinizi güçsüz ve çaresiz hissettiğiniz durumlarda (afet, deprem, yakınınızın kaybı gibi) dua ediyor musunuz?
13. İnancınız hayatı anlama ve anlamlandırma noktasında nasıl bir rol oynuyor?
14. Çoğunluğu Müslüman olan bir toplumda yaşamının zorluk oluşturan yönleri nelerdir? Konuşabilir miyiz? (Dini tatiller, İslami gelenekler, çocukların yetiştirilmesi)
15. Türkiye’de kendini ateist/deist/ agnostik olarak tanımlayan bireylerin arttığını düşünüyor musunuz, cevabınızın gerekçesi nedir? Ateistler hakkında ne

düşünüyorsunuz?

16. Ölümle ilgili fikirleriniz nelerdir? Şayet inanıyorsanız ölümden sonraki hayat nasıl olacak?

17. Gelecekte dinin rolü ne olacak? Bilimin gelişmesiyle birlikte dinin rolünü nasıl görüyorsunuz?

18. Dinin (İslam ve diğer dinler) /inancın gelecekteki durumu hakkındaki düşünceleriniz nelerdir? (Hem kendi sahip oldukları inanç eğilimlerinin durumu ile ilgili hem de özelde İslam dini ile ilgili fikirleri, beklentileri, öngörülleri...)

A GUIDE TO THE PREPARATION AND USE OF INTERVIEW TECHNIQUES IN QUALITATIVE RESEARCH AND THE PLACE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE METHOD (EXAMPLE OF RESEARCH ON YOUTH AND DIFFERENT BELIEF TENDENCIES)

 Abdullah İNCE^a

 Tuğba ERULTUNCA^b

 Saliha VİDİNLİOĞLU BERBER^c

 Yunus Emre TEMİZ^d

 Murat ÇİNİCİ^e

Extended Abstract

This research aims to evaluate the interview technique, which is widely used in qualitative research, both in terms of its application steps and the difficulties encountered during its use, through the researcher's experiences. In addition, focuses on the usability of Artificial Intelligence technologies as a participant, which are widely used in research despite being the subject of intense debate and criticism today. Qualitative interviews, defined as a process of interaction and dialogue between the researcher and the interviewees, can provide detailed and in-depth answers beyond the explanation of the research questions within the framework of cause-and-effect relationships. This study discusses the process of constructing interview questions used in a qualitative study of belief and disbelief among university students. While the tendencies of disbelief among young people appear as agnosticism and atheism, the existence of young people who

^a Prof., Sakarya University, abdullahince@sakarya.edu.tr

^b Corresponding author, Lecturer Ph.D., Gendarmerie and Coast Guard Academy, tugbaerultunca@gmail.com

^c Ph.D. Student, Sakarya University, salihavidinlioglu@gmail.com

^d Asst. Prof., İnönü University, yemretemiz@gmail.com

^e Ph.D., Ministry of National Education, mmurat234@hotmail.com

choose deism, which is one of the tendencies of belief, is also striking. The content of the study consists of the selection of questions prepared on atheism, agnosticism, and deism, the expert opinions used on the questions, the data obtained as a result of applying the questions to the pilot group, and, finally, the comparison of the answers obtained by applying the selected questions to artificial intelligence. This comparison was made to assess the potential impact of the questions on individuals with different belief tendencies and to observe the diversity of responses. The first part of the study examined the methodology of studies in the existing literature on belief tendencies. The focus was on issues such as question writing, question selection, word usage, and question order. The second part involved the writing and selection of semi-structured interview questions. The issues emphasized in this and subsequent stages are presented through the researcher's experience. In this context, questions related to atheism, deism, and agnosticism were written based on the existing literature on belief tendencies, and the process of creating interview questions was discussed, taking into consideration issues such as the selection of written questions, word choice, and which word would be more appropriate. In the process of writing and selecting the questions for the study, expert opinion was also used and an attempt was made to create the right phrase by exchanging ideas about the interview questions with both atheist and deist people. The third part of the study is the part where the expert opinions are taken into account and the questions are reformulated with these opinions. In addition to the methodological work of writing and selecting the questions, this part of the study includes the application of the questions to a pilot group and the artificial intelligence used as an interviewer, and the evaluation of the written questions. In the fourth section, the pilot application of the questions, the steps taken by the interviewer in asking the questions, the problems encountered, and his opinion on which questions worked and which did not, were examined. As a result of the pilot, the questions were re-examined, word choices were adjusted, questions were added, and removed, the order of questions was changed and the interview questions were rearranged. In the final part of the study, the existing questions were submitted to artificial intelligence. The aim is to evaluate the effect of the selected questions on people with different belief tendencies and to observe the diversity of responses by having the AI answer questions such as an atheist, an agnostic, and a deist person. Another notable aspect of the study is the examination of how artificial intelligence works in answering qualitative interview questions. Considering the potential contributions and limitations that

artificial intelligence can provide in this type of qualitative research, an assessment of whether these technologies will replace human participants in the future offers important clues about the future of technology and human interaction. The ultimate aim is to contribute to a concrete description of "what happens in the field" when all that has been written, recommended, and criticized about the method is brought together with real field experience. At the outset, it should be made clear that the aim is not to provide a 'recipe book' for the use of the interview technique. Given the flexible nature of qualitative research, the ultimate aim of this study is to show that field experiences, which are often not clearly expressed, included, or excluded in the research field, are inherent in the steps of the preferred technique and to be one of the road maps illustrated with researcher experiences, especially for young researchers. In addition, the study offers original contributions to the use of artificial intelligence as an interviewer in qualitative research.

Keywords: Sociology of Religion, Qualitative Research, Interview Technique, Belief Tendencies, Artificial Intelligence.

Peer-review: External, Independent.

Acknowledgements:

-

Declarations:

1. Statement of Originality:

This work has been derived from a project entitled "Investigation of the Relationship of Family Institution with Young People's Level of Belief in Islam and Belief Problems" carried out with the support of Sakarya University and Turkish Religious Foundation.

2. Author Contributions:

Concept: Aİ-YET; **Conceptualization:** SV-TE; **Literature Search:** SV-TE; **Data Collection:** Aİ-MÇ; **Data Processing:** Aİ-TE-YET; **Analysis:** Aİ-MÇ; **Writing – original draft:** Aİ-TE; **Writing – review & editing:** Aİ-TE-SV-YET-MÇ.

3. Ethics approval:

Ethics Committee Approval for this study was obtained with the decision of Sakarya University Social and Human Sciences Ethics Committee dated 10.11.2023 and numbered 62.

4. Funding/Support:

This work has not received any funding or support.

5. Competing interests:

The authors declare no competing interests.

